Over waarden

De culturele integratie van migranten

in

Nederland en Duitsland

Door Froukje Demant

Over waarden. De culturele integratie van migranten in Nederland en Duitsland

Universiteit van Amsterdam

Door Froukje A. Demant (9806121)

Maart 2004

Begeleiders: Prof. Dr. Meindert Fennema en Drs. Maria Berger

Foto voorpagina: Koen Wessing

Inhoudsopgave

VOORWOORD **1**

INLEIDING **2**

1. HET NEDERLANDSE EN DUITSE INTEGRATIEMODEL **8**

1.1. Het beleid ten aanzien van migranten **8**

1.2. De moraal achter het Nederlandse en Duitse beleid **18**

1.3. Weerstand van autochtonen tegen migranten **21**

2. CULTURELE INTEGRATIE VAN MIGRANTEN IN NEDERLAND EN DUITSLAND **27**

2.1. Waarden, normen en hun onderlinge relatie **27**

2.2. Waarden van autochtonen en allochtonen in Nederland en Duitsland **39**

2.3 Waarden van moslims en autochtonen in Nederland en Duitsland **48**

3. INTEGRATIEBELEID, WEERSTAND VAN AUTOCHTONEN EN CULTURELE INTEGRATIE VAN MIGRANTEN **54**

CONCLUSIE EN DISCUSSIE **58**

LITERATUUR **64**

BIJLAGEN…..……..**66**

Voorwoord

Tijdens mijn studie Politicologie zijn heel wat onderwerpen de revue gepasseerd die mij aanspraken. Deze waren vaak zó uiteenlopend (van veranderingsprocessen in organisaties tot de rol van sociale bewegingen in tijden van globalisering) dat ik niet goed wist welke kant ik op wilde met mijn studie en bang was nooit een geschikt onderwerp te vinden voor mijn afstuderen. Ik zocht een onderzoeksgebied waar ik niet snel op zou zijn uitgekeken, en dat bovendien goed zou aansluiten op de interesses die ik heb opgedaan tijdens mijn studie Psychologie. Met de integratie van migranten in het algemeen, en de rol die waarden en normen daarin spelen in het bijzonder, heb ik dat onderwerp gevonden. Eindelijk kon ik mij eens goed verdiepen in de zogenoemde "botsing van culturen" en in de rol die beleid speelt bij de integratie van migranten!

Het schrijven van een scriptie is niet gemakkelijk, en ik ben dan ook heel blij dat er een aantal mensen zijn die mij tijdens deze maanden hebben geholpen en gesteund. Zo zijn daar in de eerste plaats mijn scriptiebegeleiders Meindert Fennema en Maria Berger. Meindert Fennema bracht mij met zijn kritische opmerkingen soms flink in verwarring, maar zorgde er hiermee ook voor dat ik beter nadacht over wat ik nu eigenlijk precies wilde weten, en zo mijn onderzoeksvragen kon aanscherpen. Maria Berger begeleidde mij in de zoektocht naar een geschikte dataset, en bij het schrijven (en schrappen) van mijn tekst. Zij stond zelfs in haar vrije weekend klaar om met mij de zoveelste versie van mijn scriptie door te nemen.

Ik wil mijn moeder bedanken, niet alleen voor de vele discussies die wij hebben gevoerd over (onder andere!) politiek, onderwijs en integratie van migranten, maar ook voor het feit zij het überhaupt mogelijk maakte dat ik nu al zes jaar zorgeloos studeer. Mijn zus(je) Eva bedank ik, omdat zij haar vriendinnen op school vertelde dat haar zus heel slim is, en niet eens een nerd. Is er een groter compliment mogelijk?

En natuurlijk is daar Eelke, die mij in elke fase van het scriptieproces bijstond. Hij hielp me mijn gedachten te ordenen wanneer ik was vastgelopen, voorzag eerdere versies van commentaar, en had het geduld om naar me te luisteren en mij op te vrolijken wanneer ik weer eens met een chagrijnig hoofd kwam binnenvallen. Dit is voor hem.

Inleiding

"Te vrijblijvend, te algemeen, en vaak slecht onderbouwd". Dat was de algemene reactie van de Tweede Kamer op het rapport dat de commissie-Blok op 19 januari 2004 presenteerde en waarin zij stelde dat de integratie van veel allochtonen is gelukt. Rechts én links oordeelde dat de conclusies van het rapport veel te slap waren. Volgens fractievoorzitter Verhagen van het CDA was het "uiterst jammer en teleurstellend" dat de commissie niet concludeerde dat het integratiebeleid had gefaald en volgens PvdA-fractievoorzitter Bos waren de conclusies "veel te voorzichtig" (De Volkskrant, 2004). Alhoewel de commissie van mening was dat het Nederlandse integratiebeleid wel degelijk op belangrijke punten faalde maar dat veel allochtonen toch goed zijn geïntegreerd, was deze conclusie in de ogen van veel Tweede Kamerleden blijkbaar nog te positief geformuleerd. In het huidige politieke klimaat is het niet *bon ton* om over gelukte integratie te spreken; politieke partijen zijn het er juist over eens dat in de afgelopen decennia het beleid ten aanzien van migranten veel te veel is geleid door politieke correctheid, en dat er nu een hardere aanpak is vereist om verdere problemen te voorkomen. Er zou sprake zijn van een botsing van culturen: de normen en waarden van migranten zouden dermate verschillen van die van de Nederlandse bevolking dat zij leiden tot maatschappelijke achterstand en segregatie. Waar vroeger vaak werd gesproken van een botsing tussen moderne en premoderne waarden, wordt nu steeds meer gerept over een conflict tussen islamitische en westerse waarden. Concrete kwesties als eerwraak, het dragen van een hoofddoekje of chador in de openbare ruimte, uithuwelijking en het afwijzen van homoseksualiteit zijn uitingen van deze culturele botsing. Het tweede kabinet Balkenende stelde daarom in 2003 in zijn regeerakkoord dat iedereen die zich in Nederland wil vestigen, zich bewust moet zijn van de Nederlandse waarden, en de normen moet naleven. Er werd ook voorgesteld dat nieuwkomers hiertoe een cursus "waarden en normen" zouden moeten volgen.

Ook in de media duikt het beeld van "botsende normen en waarden" vaak op. Zo worden criminele daden en misdrijven steeds vaker toegeschreven aan de culturele achtergrond van de dader. Nadat een leerling de conrector van het Terra College op 14 januari 2004 doodschoot werd er bijvoorbeeld onmiddellijk gerefereerd aan de Turkse herkomst van de leerling, en stonden de deskundigen in de rij om in de media uitleg te geven over de Turkse cultuur en criminaliteit. Volgens de hoogleraar criminologie Bovenkerk was dit nergens voor nodig: "Wat al die deskundigen (...) bezielt om nu reeds allerlei culturele speculaties ten beste

te geven zonder dat ze het dossier van a tot z kennen, is mij een raadsel" (Bovenkerk, 2004). De botsing van normen en waarden uit verschillende culturen zou wijzen op een mislukte culturele integratie van migranten, en wordt vaak in verband gebracht met de maatschappelijke achterstand van migranten ten opzichte van autochtonen en een zich vormende "etnische" kloof in de Nederlandse maatschappij. Het idee dat de integratie van migranten is mislukt en dat dit te wijten is aan het Nederlandse integratiebeleid, is niet nieuw. Zo probeerde de publicist Paul Scheffer in 2000 met zijn artikel "Het multiculturele drama" Nederland wakker te schudden: het tot dan toe gevoerde beleid dat gericht was op integratie met behoud van eigen identiteit had een averechts effect. Onder het mom van respect voor de verschillende culturen werden allochtonen aan hun lot overgelaten. De zogenaamde tolerantie was een verkapt soort onverschilligheid. Nederland liet met zijn goedbedoelendheid etnische minderheden tot een onderklasse verworden. Ondanks deze sociaal-economische achterstand ging men er vanuit dat de integratie van etnische minderheden ongeveer hetzelfde verloop zou hebben als de vreedzame verzoening van religieuze groepen in Nederland. Scheffer stelde echter dat er tegenwoordig veel minder bronnen voor solidariteit bestaan dan ten tijde van de verzuiling, omdat de culturele samenhang waarbinnen het verschil toen kon worden beleefd nu veel minder voor handen is. Hij was van mening dat het overbrengen van de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis veel serieuzer zou moeten worden genomen. Deze overdracht zou zeker niet kritiekloos hoeven te zijn, maar een open samenleving stelt grenzen aan de culturele veelvoud.

De groeiende kloof die Scheffer waarnam tussen allochtonen en autochtonen was zowel sociaal-economisch (op het gebied van werk, armoede en opleiding) als maatschappelijk (op het gebied van contact en acceptatie). Scheffers visie werd verder uitgewerkt door de socioloog Ruud Koopmans, die in 2002 een vergelijkend onderzoek deed naar de sociaal-economische positie van allochtonen in Nederland en Duitsland. Hij concludeerde dat in Nederland allochtonen zowel op het gebied van werk, onderwijs en woonsituatie een grotere achterstand hebben dan in Duitsland. Koopmans verklaarde dit verschil in navolging van Scheffer uit het integratiebeleid dat Nederland jarenlang had gevoerd. Dit beleid was er altijd op gericht speciale voorzieningen en instituties voor migranten te creëren, hun eigen taal, cultuur en identiteit te stimuleren en hen politiek te organiseren in organisaties van etnische elites en inspraak- en overlegorganen langs etnische scheidslijnen. Hierdoor werden de verschillen benadrukt en kregen allochtonen geen aansluiting bij de Nederlandse samenleving. Als oplossing voor de "Hollandse Apartheid" noemt Koopmans het toegankelijk maken van witte scholen en witte wijken en het verbeteren

en verplichten van inburgeringscursussen (interview Trouw, 2003). Ook is Koopmans van mening dat de nationale identiteit een rol heeft te vervullen: “Wat mij betreft mag de overheid de Nederlandse nationale identiteit best wat interessanter maken.” (interview Tribune, 2002). En: “De overheid moet resoluut inzetten op het stimuleren van gemeenschappelijke waarden en op contacten tussen autochtonen en allochtonen.” (interview Trouw, 2003). In de analyse van Koopmans leidt het ontbreken van een gedeelde taal en cultuur tot segregatie, en hierdoor bestaan er weinig sociale netwerken tussen allochtonen en autochtonen. Dit leidt tot een maatschappelijke achterstand aan de zijde van allochtonen. Deze analyse impliceert dat de minder grote achterstand van Duitse allochtonen is terug te voeren op een beter geslaagde culturele integratie dan die in Nederland.

Alhoewel in de politiek, in de media en in de wetenschap dus nogal eens wordt gerefereerd aan de “botsende” normen en waarden en daarmee aan de mislukte culturele integratie van migranten in Nederland, is er weinig onderzoek op dit gebied uitgevoerd. De meeste aandacht gaat uit naar sociaal-economische en politieke integratie, en daarbij wordt meestal een vergelijking gemaakt tussen groepen migranten binnen Nederland. Dagevos (2001) heeft wel onderzoek gedaan naar de culturele integratie van migranten, maar ook dit onderzoek beperkte zich tot groepen binnen Nederland. Met deze focus op het eigen land kan echter niet worden onderzocht of de stelling opgaat dat het Nederlandse integratiebeleid de mislukking van de culturele integratie op zijn geweten heeft; er is immers geen ander beleid om het mee te vergelijken. In wezen kan er niet eens een uitspraak worden gedaan over het succes dan wel de mislukking van de culturele integratie van migranten: zo een uitspraak kan alleen worden gedaan in vergelijking tot andere landen. Het is mogelijk dat de situatie in Nederland veel rooskleuriger is dan in andere landen, en dan zou er relatief gezien toch van een succes kunnen worden gesproken.

Om te onderzoeken of de stelling opgaat dat het Nederlandse integratiebeleid de oorzaak is van een mislukte culturele integratie, heb ik ervoor gekozen een vergelijkend onderzoek te doen naar de culturele integratie van migranten in Nederland en Duitsland. De keuze om juist de situatie in Duitsland af te zetten tegen die in Nederland is er op gebaseerd dat Duitsland één van de belangrijkste immigratielanden in West-Europa is, maar dit tot voor zeer kort heeft ontkend. Hierdoor is ten aanzien van migranten een geheel ander beleid gevoerd dan in Nederland, dat vanaf de jaren tachtig zichzelf als immigratieland is gaan zien. Door deze twee totaal verschillende politieke contexten met elkaar te vergelijken, kan beter inzicht worden verkregen in de mogelijke effecten van integratiebeleid op de culturele integratie van migranten. Daarnaast kan met deze vergelijking veel beter worden onderzocht hoe het er nu

eigenlijk voor staat met de culturele integratie van migranten in Nederland. De twee onderzoeksvragen die ik door middel van deze vergelijking wil proberen te beantwoorden, zijn dan ook:

1. Is er in Nederland sprake van een grotere botsing van normen en waarden tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland?
2. Is de eventuele grotere botsing in Nederland van de normen en waarden tussen migranten en autochtonen te verklaren uit een verschil in integratiemodel van Nederland en Duitsland?

Ik spreek hier bewust van een integratie*model* en niet van integratiebeleid. Dit doe ik omdat ik de bredere context wil onderzoeken waarin migranten in Nederland en Duitsland dienen te integreren. Naar mijn mening is het te beperkt om enkel het gevoerde integratiebeleid als oorzaak van een eventueel mislukte culturele integratie te benoemen: ook bijvoorbeeld de algemene politieke context en de berichtgeving in de media kunnen invloed uitoefenen op het proces van integratie. Een heel belangrijk aspect van de context waarin integratie plaatsvindt, is het heersende klimaat in de samenleving ten aanzien van migranten. Beleid wordt immers niet in een sociaal vacuüm ontwikkeld en uitgevoerd, maar beïnvloedt *en* wordt beïnvloed door dit klimaat. Een duidelijke indicator voor dit klimaat is de houding van de autochtone bevolking tegenover migranten: bestaat er veel weerstand tegen migranten of staan autochtonen juist open voor migranten? Om het integratiemodel van Nederland en Duitsland te onderzoeken zal ik daarom zowel naar het gevoerde integratiebeleid kijken, als naar de opvattingen over migranten die onder Nederlanders en Duitsers leven, en hun persoonlijke contact met migranten.

Naast de twee empirische vragen heb ik een aantal theoretische vragen. In de afgelopen tijd zijn er een aantal rapporten verschenen die het Nederlandse integratiebeleid van de afgelopen decennia hebben beschreven, maar hierin wordt niet uitgelegd *waarom* dit specifieke beleid is gevoerd. Wat is de moraal achter het Nederlandse integratiebeleid en waarin verschilt deze van het beleid in Duitsland? Een volgende vraag is wat er precies wordt bedoeld met de “botsing van culturen”. Het debat rond de botsing van culturen lijkt vaak en onontwarbare kluwen van onderwerpen, meningen en politieke stellingnamen. Telkens komt daarin weer “het verschil in normen en waarden” aan de orde, dat als een splijtzwam tussen autochtonen en allochtonen zou fungeren. Maar wat wordt er nu eigenlijk gezegd wanneer het over een verschil in normen en waarden gaat? Naast het empirisch onderzoek zal ik proberen ook antwoord op deze vragen te geven, zodat mijn bevindingen in een kader kunnen worden

geplaatst en de discussie iets kan worden verhelderd. Mijn verhaal zal daarom steeds een mengeling zijn van het beschrijven van empirische gegevens en het geven van theoretische beschouwingen.

In hoofdstuk 1 begin ik met een korte beschrijving van het in Nederland en Duitsland gevoerde integratiebeleid, en vergelijk ik de mate waarin Nederland en Duitsland culturele groepsrechten hebben verleend aan migranten. Daarna probeer ik het gevoerde beleid van beide landen te duiden: wat is de moraal achter het beleid, en wat zijn de impliciete keuzes die zijn gemaakt door dit beleid te voeren? Nederland blijkt een ontwikkeling te hebben doorgemaakt van een behoorlijk multicultureel beleid naar een strenger inburgeringsbeleid. Ondanks deze ontwikkeling bestaat in Nederland heel wat meer ruimte voor migranten om hun culturele identiteit te behouden en te ontwikkelen dan in Duitsland: Nederland blijkt veel minder restrictief te zijn geweest in het verlenen van culturele groepsrechten.

Vervolgens stap ik over naar de bredere context: wat zijn de opvattingen van Nederlanders en Duitsers omtrent migranten, en hoe zit het met hun persoonlijke contact met hen? Verschillen Nederlanders en Duitsers in dit opzicht van elkaar? Duitsers blijken migranten vooral als concurrenten op de arbeidsmarkt te zien, terwijl Nederlanders het "anders zijn" van migranten meer benadrukken dan Duitsers. Duitsers blijken meer open te staan voor persoonlijk contact met migranten: zij hebben meer migranten als vrienden en als buren dan Nederlanders.

In het tweede hoofdstuk verleg ik mijn aandacht naar de culturele integratie van migranten. Voordat ik de empirische vraag beantwoord of in Nederland sprake is van een sterkere mate van botsing in normen en waarden tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland, probeer ik eerst te verduidelijken wat die botsing precies inhoudt. Daartoe onderzoek ik om welke waarden het gaat wanneer over botsing wordt gesproken, en kijk ik wat de relatie is tussen waarden, normen en gedrag. Er blijken een aantal basiswaarden te bestaan die twee dimensies vormen waarop personen uit verschillende culturen kunnen verschillen. Deze dimensies zijn *Behoudendheid versus Ondernemendheid* en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin*. Om te meten in hoeverre er in Nederland en Duitsland een botsing bestaat tussen allochtonen en autochtonen in hun normen en waarden, vergelijk ik in beide landen de groep allochtonen met de groep autochtonen op deze twee dimensies. Bovendien maak ik dezelfde vergelijking tussen specifiek islamitische allochtonen en autochtonen, omdat de discussie rond de botsing van culturen zich vaak toespitst op de botsing tussen islamitische en westerse waarden. Uit deze vergelijkingen blijkt

dat zowel niet-islamitische allochtonen als moslims meer verschillen in hun waarden van autochtonen in Nederland dan in Duitsland het geval is.

Vervolgens onderzoek ik of dit verschil tussen Nederland en Duitsland terug te voeren is op de bestaande integratiemodellen in beide landen. Dit blijkt niet het geval te zijn: de waarden van de groepen allochtonen blijken sowieso beter aan te sluiten op de waarden van Duitsers dan op de waarden van Nederlanders. Er kan dus beter worden gesproken van *inpassing* dan van *aanpassing*: allochtonen in Duitsland lijken in hun waarden meer op autochtonen dan in Nederland het geval is, en zij botsen dus minder met autochtonen in hun waarden dan allochtonen in Nederland botsen met autochtonen. In één geval blijkt het integratiemodel echter wel degelijk invloed te hebben gehad: Nederlandse moslims blijken significant meer behoudend te zijn dan Nederlanders, Duitsers én moslims in Duitsland. Het feit dat Nederlandse moslims in hun behoudendheid verschillen van Duitse moslims, wijst op een effect van het integratiemodel op hun culturele integratie.

In hoofdstuk 3 vat ik mijn belangrijkste resultaten samen en geef ik antwoord op de twee onderzoeksvragen. Tenslotte bespreek ik de gevonden resultaten en geef ik aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1. Het Nederlandse en Duitse integratiemodel

1.1. Het beleid ten aanzien van migranten

Een goede manier om het beleid dat in verschillende landen wordt gevoerd ten aanzien van migranten te analyseren, is om te kijken naar *burgerschap*. Door te onderzoeken hoe men toegang krijgt tot burgerschap, en wat de rechten en plichten rond burgerschap zijn in een land, komen veel aspecten van de integratie van migranten aan de orde. Hoe gemakkelijk is het voor migranten om staatsburger te worden van het gastland, in hoeverre bestaat er rechtsongelijkheid op basis van nationaliteit, en in hoeverre worden er mogelijkheden geboden voor "multicultureel burgerschap": worden culturele en religieuze groepen als zodanig erkend door de overheid, en wordt het uiten van culturele diversiteit in de publieke ruimte toegestaan en gefaciliteerd? Deze vragen vallen uiteen in twee dimensies: de formele en de culturele dimensie van burgerschap (Koopmans & Statham, 2000). De *formele* dimensie correspondeert met de onderscheiding tussen naties die het staatsburgerschap baseren op het principe van jus sanguinis, en naties die dit op het principe van jus soli baseren. In naties met het jus sanguinis principe is het staatsburgerschap enkel voorbehouden aan leden van de dominante etnische groep, terwijl in naties met het jus soli principe het staatsburgerschap wordt toegekend aan personen die op het staatsterritorium geboren zijn. In Europa bestaan er geen landen die in zo sterke mate het jus sanguinis principe aanhangen dat het voor migranten onmogelijk is om staatsburger te worden, maar in sommige landen zijn de barrières voor naturalisatie wel zo hoog dat de meeste migranten toch van volledige burgerschapsrechten worden uitgesloten. In naties met het jus soli principe is het voor migranten daarentegen vrij gemakkelijk staatsburger te worden door eenvoudige naturalisatie. Tweede en derde generatie migranten verkrijgen daar soms automatisch het staatsburgerschap door geboorte op het staatsterritorium (Koopmans, 2003). Naast de mogelijkheid om staatsburger te worden is het ook van belang in hoeverre er rechtsongelijkheid bestaat tussen staatsburgers en personen met een buitenlandse nationaliteit. Hierbij gaat het onder andere om de toegang tot bepaalde beroepsgroepen (met name bij de overheid), om de regels met betrekking tot uitzetting en het verlenen en verlengen van verblijfsvergunningen, en om de toekenning van politieke rechten aan buitenlanders. Aangezien formele rechtsgelijkheid niet voldoende is wanneer er in de praktijk toch ongelijke behandeling bestaat, is het tenslotte ook belangrijk naar anti-discriminatiebeleid te kijken (ibid.).

Terwijl het bij de formele dimensie van burgerschap gaat om de gelijke behandeling van alle bewoners van een land, ongeacht hun religie, afkomst of ras, gaat het bij de *culturele* dimensie juist om differentiële rechten, ontheffingen van plichten, en aparte instituties voor bepaalde etnische of religieuze groeperingen. Hierbij gaat het er om in hoeverre er culturele conformiteit of juist pluraliteit gewenst is buiten de strikt persoonlijke sfeer, bijvoorbeeld in de sfeer van het recht, het onderwijs, of de media. Sommige landen wijzen erkenning en facilitatie van groepsvorming op basis van etniciteit en religie af, omdat daarmee de gelijkheid van burgers ondergraven wordt. Aanhangers van multicultureel burgerschap menen daarentegen dat elke samenleving onvermijdelijk de dominante culturele en religieuze groep bevoordeelt, en dat juist daarom compenserende maatregelen noodzakelijk zijn om gelijkheid van minderheidsgroeperingen te garanderen. Nederland en Duitsland zullen hier uitgebreid op deze laatste dimensie van beleid worden vergeleken, omdat deze dimensie logischerwijs veel invloed zou kunnen hebben op de culturele integratie van migranten. Eerst zal echter kort het integratiebeleid van beide landen worden besproken. Het zal blijken dat in Duitsland de nadruk vooral op de formele dimensie van burgerschap heeft gelegen, terwijl in Nederland juist veel aandacht is geschonken aan de culturele dimensie.

Beleid in Nederland

Al ver voor de Tweede Wereldoorlog kende Nederland een rijke immigratiegeschiedenis. Immigratie vond op grote schaal plaats tussen 1580 en 1800 en, berekend als percentage van de bevolking, was de immigratie relatief gezien groter dan heden ten dage (Vermeulen & Penninx, 2000). Nederland kent daarnaast ook een lange geschiedenis van emigratie naar de Verenigde Staten, en later naar landen als Canada, Nieuw-Zeeland en Australië. Maar alhoewel Nederland zichzelf als emigratieland zag, vond immigratie gelijktijdig plaats en omvatte onder andere personen uit het voormalige Nederlands Indië, “gastarbeiders”, (voormalige) rijksgenoten uit Suriname en de Antillen, en meer recentelijk vluchtelingen. Vanaf het begin van de jaren zestig oversteeg immigratie de emigratie en vanaf dat moment was Nederland feitelijk een immigratieland, alhoewel zij dit nog niet erkende.

De onafhankelijkheid van Indonesië bracht met zich mee dat veel Indische Nederlanders en “repatrianten” naar Nederland kwamen. Zij waren in het algemeen hoog opgeleid en sterk gericht op Nederland. Hun integratie werd van meet af aan ondersteund met een actief assimilatiebeleid, omdat er vanuit werd gegaan dat zij zouden blijven. Dit in tegenstelling tot de gastarbeiders, van wie werd verwacht dat zij slechts tijdelijk in Nederland zouden

verblijven. Ook over de (voormalige) rijksgenoten uit Suriname en de Antillen bestond in eerste instantie geen duidelijkheid over de duur van hun verblijf en daarom was het motto van het beleid "integratie met behoud van culturele identiteit": enerzijds moesten migranten en hun gezinnen meer in de samenleving worden opgenomen, anderzijds moest de weg tot terugkeer openblijven en moest daarom cultuurbehoud worden nagestreefd. De term "integratie" werd nergens inhoudelijk omschreven, maar afgaande op het gebruik ervan werd vooral gedoeld op de "inpassing" in maatschappelijke verbanden (Rijkschroeff, Duyvendak & Pels, 2003).

Als gevolg van de oliecrisis deed zich in 1973 een sterke economische neergang voor. Dit leidde tot een vrij omvangrijke terugkeer van gastarbeiders naar Spanje, Italië en Griekenland. Voor Turken en Marokkanen betekende dit echter allerminst een terugval in de migratie, maar het nam wel een ander karakter aan: in de jaren zeventig kwam een grote stroom van "volgmigratie" van partners, kinderen en verder verwijderde familieleden op gang. Ondanks het uitgangspunt van tijdelijkheid begon zich in de praktijk, in reactie op de snelle instroom van buitenlandse werknemers in de grote steden, steeds meer beleid te ontwikkelen op de terreinen van huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg en welzijn. Van een systematische aanpak van problemen was echter geen sprake, omdat de officiële doelstellingen (tijdelijkheid) op den duur niet goed pasten op de realiteit. Pas toen men begin jaren tachtig het uitgangspunt van tijdelijkheid van verblijf had verlaten, kon van een effectiever beleid sprake zijn. Vanaf dat moment werden de regels rond verblijfsrechten en naturalisatie ook steeds meer versoepeld (Vermeulen & Penninx, 2000).

Het nieuwe "minderhedenbeleid" richtte zich op groepen allochtonen die een lage maatschappelijke positie combineerden met een cultureel "anders zijn". Het beleid kende twee sporen: ten eerste moest de maatschappelijke achterstand worden bestreden door onder andere versterking van de rechtspositie en het voorkomen van ongelijke behandeling en discriminatie. In de tweede plaats moest er in het kader van emancipatie ruimte worden geboden aan de ontwikkeling van de eigen cultuur, religie en taal, bijvoorbeeld door ondersteuning van eigen organisaties en de ontwikkeling van een inspraakcultuur (Rijkschroeff, Duyvendak & Pels, 2003).

Het beleid rond de emancipatie van minderheden kan niet goed worden begrepen zonder kennis van de Nederlandse traditie van verzuiling die in de twintigste eeuw tot de jaren zestig de Nederlandse politiek heeft bepaald (Duyvené de Wit & Koopmans, 2001; Soysal, 1994; Vermeulen & Penninx, 2000). Emancipatie betekende dat het sociale, culturele en politieke leven werd georganiseerd langs confessionele scheidslijnen. Zowel katholieken

en protestanten als niet-religieuze groeperingen, zoals de liberalen en de socialisten, hadden hun eigen "zuil" met aparte scholen, welzijnsorganisaties en media. Zo konden de verschillende groeperingen apart naast elkaar bestaan, terwijl de politieke elites wel verbonden waren en met elkaar konden onderhandelen en compromissen sluiten. Alhoewel vanaf de jaren zestig de Nederlandse samenleving in snel tempo gesecularisseerd raakte en daar een proces van ideologische ontzuiling uit voortvloeide, bleven verzuilde structuren en instituties bestaan, hoewel ze in belang afnamen en van karakter veranderden. Migranten konden gebruik maken van deze structuren en dat deden zij dan ook. Zo bestaan er heden ten dage meer dan dertig door de overheid gesubsidieerde islamitische scholen, en hebben verschillende migrantengroep een eigen televisie-omroep. Daarnaast bestaat er een politieke inspraakstructuur waarin iedere migrantengroep een eigen raad heeft die op lokaal en nationaal niveau advies uitbrengt (Soysal, 1994).

Uit angst voor discriminatie die zou kunnen voortvloeien uit de concurrentie tussen allochtonen en autochtonen werd benadrukt dat het voorgestelde minderhedenbeleid zich niet alleen op minderheden richtte, maar ook op de samenleving als geheel. Beleidsmaatregelen voor minderheden moesten daarom in principe bekostigd worden uit regelingen die voor alle ingezetenen waren bedoeld (algemeen beleid); categoriale regelingen voor minderheden (specifiek beleid) werden alleen in specifieke gevallen ingesteld (Struijs, 1998). Waar de aandacht voor de eigen identiteit in de jaren zeventig dus gericht was op een terugkeer naar het herkomstland, kreeg deze in de jaren tachtig een meer instrumentele invulling: emancipatie in eigen kring zou de integratie in de samenleving bevorderen. Er werd dan ook veel aandacht aan de culturele dimensie van burgerschap gegeven; multicultureel beleid stond hoog in het vaandel.

In de jaren negentig werd het minderhedenbeleid omgedoopt tot integratiebeleid. Onder integratie verstond de regering: "het zo toerusten van mensen, dat zij zelfstandig hun maatschappelijke positie kunnen bepalen" (ibid.). In reactie op de hardnekkige opleidingsachterstand van allochtonen en een relatief sterke toename van werkloosheid onder vooral lager opgeleide allochtonen, richtte het beleid zich sterk op de participatie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt (Rijkschroeff, Duyvendak & Pels, 2003). Het beleid werd minder groepsgericht en meer gericht op individuen binnen groepen die in een achterstandspositie verkeerden. Vanaf het midden van de jaren negentig werd een "burgerschapsbeleid" ontwikkeld, dat werd gekenmerkt door de nadruk op de individuele burger met een eigen verantwoordelijkheid, rechten en plichten. Dit beleid vormde de basis voor een minder vrijblijvend inburgeringsbeleid. De ontwikkeling van de eigen culturele

identiteit werd tot de eigen verantwoordelijkheid van etnische groepen gerekend. Wel bleef verhoging van de toegankelijkheid van bestaande voorzieningen van belang, voor het vergroten van het sociaal en cultureel kapitaal van allochtonen ten behoeve van hun integratie, en voor het bevorderen van interetnische contacten (ibid.).

Beleid in Duitsland

Duitsland heeft een veel minder duidelijk integratiebeleid gevoerd dan Nederland, omdat het land zichzelf tot voor kort niet als immigratieland beschouwde. Terwijl in Nederland migranten worden aangeduid als "minderheden" en het beleid als "minderhedenbeleid", worden zij in Duitsland "Ausländer" (buitenlanders) genoemd en het beleid "Ausländerpolitik". Dit geeft al duidelijk aan dat migranten in Duitsland niet als deel van de nationale gemeenschap worden gezien. Zij hebben dan ook een zwakke positie om culturele rechten op te eisen (Duyvené de Wit & Koopmans, 2001). Ondanks het tegenstribbelen om als immigratieland bestempeld te worden, zijn er sinds 1950 30,4 miljoen personen op tijdelijke of permanente basis naar Duitsland gemigreerd, de meeste van hen in de afgelopen tien jaar (Berger, 2002). De eerste immigratiegolf in het naoorlogse Duitsland bestond uit 12 miljoen etnisch Duitse vluchtelingen die waren verdreven uit Oost-Europese landen en de Sovjet Unie (ibid.). 8 miljoen van hen kwamen in West-Duitsland terecht, en van 1949 tot 1961 (het jaar dat de Muur werd gebouwd) kwamen bovendien zo'n 1,8 miljoen migranten uit Oost- naar West-Duitsland. Zij werden als Duitsers gezien en daardoor relatief gemakkelijk opgenomen. Vanaf 1961 begon Duitsland zogenoemde gastarbeiders uit het Middellandse Zeegebied te rekruteren. Contracten werden gesloten met Italië, Spanje, Portugal, Tunesië, Marokko en Turkije. Er werd een rotatiesysteem gebruikt, wat betekende dat gastarbeiders enkel voor een bepaalde periode in Duitsland mochten blijven, zodat zij zich niet permanent zouden vestigen. Dit systeem werd echter herzien, omdat de werkgevers graag de ervaren en betrouwbare arbeiders wilden behouden (Tränhardt, 2002). Van 1973 tot 1988/89 was er een rekruteringsstop. Veel gastarbeiders keerden terug naar hun thuisland, maar het aantal migranten in Duitsland bleef stabiel op 3,5 miljoen als gevolg van familiehereniging. Tussen 1988 en 1991 kwamen etnische Duitsers uit Rusland en Oost-Europa, de zogenoemde "Aussiedler", naar Duitsland, evenals asielzoekers en vluchtelingen. Vanaf 1992 werden nieuwe restricties opgelegd aan de immigratie van Aussiedler en asielzoekers (Berger, 2002).

In 1999 leefden 7,3 miljoen buitenlanders in Duitsland, 9% van de totale bevolking. Daarvan werd een derde door Turken gevormd. Toch distantieerde bondskanselier Schröder

zich pas in 2000 van de uitspraak dat "Duitsland geen immigratieland is" (ibid.). Al vanaf het midden van de jaren zeventig hadden critici met een overdaad aan bewijs laten zien dat tijdelijke gastarbeiders zich permanent hadden gevestigd in Duitsland en dat deze uitspraak dus onterecht was. Volgens Brubaker (1992) had de claim dat Duitsland geen immigratieland is echter niets te maken met sociale of demografische feiten, maar ging het om een politiek-culturele norm; de impliciete betekenis van deze uitspraak was dat Duitsland geen land was van niet-Duitse immigratie. Deze politiek-culturele norm had alles te maken met de plaats van Duitsland op de formele dimensie van burgerschap: Duitsland heeft altijd het jus sanguinis principe aangehangen. Omdat zich in Duitsland al een nationaal gevoel had ontwikkeld voor het ontstaan van de natie-staat, was het Duitse idee van een natie in eerste instantie niet politiek, en was het ook niet gekoppeld aan het abstracte idee van burgerschap. Het werd veel meer gezien als een organisch cultureel, linguïstisch en raciaal geheel, als een "Volksgemeinschaft" (Brubaker, 1992). Om Duits staatsburger te worden is het daarom niet afdoende een Duits paspoort te verkrijgen; men moet Duitser in een bredere zin van het woord worden en de eigen culturele identiteit afschrijven. Tot 2000 kon Duitsland dan ook worden gezien als een klassiek voorbeeld van een land waar de ius sanguinis werd toegepast. Terwijl personen met etnisch Duitse (voor)ouders automatisch recht hadden op het staatsburgerschap, konden niet-Duitse migranten enkel het staatsburgerschap verwerven door middel van naturalisatie, zelfs als het ging om tweede en derde generatie migranten. Hiervan werd trouwens weinig gebruik gemaakt, omdat naturalisatie inhield dat de eerdere nationaliteit moest worden opgegeven.

Alhoewel de meeste politici in Duitsland het er eind jaren negentig over eens waren dat het voor migranten gemakkelijker moest worden om Duits staatsburger te worden, verschilden zij sterk van mening hoe dit moest worden bereikt. Enerzijds waren de conservatieven van mening dat migranten eerst moesten assimileren voor zij het staatsburgerschap konden verwerven. Om Duitser in formele zin te worden, moet men eerst Duitser in culturele zin worden, zo stelden zij. Dit idee wordt goed weergegeven in de uitspraak van de Christen-Democraten dat "naturalisatie de kroon op het integratieproces zou moeten zijn" (Koopmans & Statham, 2000). Anderzijds was de Rood-Groene regering van mening dat de jus soli zou moeten worden geïntroduceerd en dat een dubbele nationaliteit zou moeten worden getolereerd. De Christen-Democraten wisten dit sterk multiculturele voorstel van tafel te vegen met een handtekeningenactie die vijf miljoen handtekeningen opleverde, en uiteindelijk werd een compromis bereikt dat aanzienlijk minder radicaal was. Tot 2000 gold voor naturalisatie een vrij strenge eis van "identificatie met de Duitse cultuur" waaraan niet

kon worden voldaan wanneer iemand actief was in een etnische organisatie. Nu krijgen kinderen van migranten een dubbele nationaliteit totdat zij 23 worden. Dan moeten zij kiezen tussen de nationaliteit van de ouders en de Duitse nationaliteit (Joppke, 2000). Men kan het Duits staatsburgerschap verkrijgen na acht jaar verblijf in Duitsland in plaats van 15 jaar, en de eisen zijn versoepeld.

De immigratie van etnische Duitsers is een geheel ander verhaal dan de niet-Duitse immigratie. Alhoewel Aussiedler vaak in cultureel en linguïstisch opzicht behoorlijk verschillen van de Duitsers, wordt er vanuit gegaan dat zij in etnische zin toch Duits zijn en krijgen zij vaak te maken met een sterke druk om te assimileren. Wel krijgen zij steun in het integratieproces in de vorm van bijvoorbeeld taallessen; een privilege ten opzichte van veel andere migranten. Omdat Aussiedler het Duitse staatsburgerschap hebben, worden zij niet als aparte etnische groep gezien en komen zij niet in officiële statistieken over migranten voor.

Behalve de grote verschillen tussen etnisch-Duitse en niet-Duitse migranten in de mogelijkheid om staatsburger te worden, bestaat er ook een grote rechtsongelijkheid tussen staatsburgers en personen met een buitenlandse nationaliteit. Omdat stemrecht gekoppeld is aan staatsburgerschap hebben veel migranten en hun kinderen noch stemrecht op nationaal niveau, noch op lokaal niveau. Een uitzondering wordt gevormd door migranten uit de Europese Unie die, als gevolg van Europese wetgeving, op lokaal niveau stemrecht hebben na drie maanden legaal verblijf in Duitsland. Aussiedler zijn staatsburger en hebben daarom stemrecht (Berger, 2002).

Personen zonder Duitse nationaliteit hebben het recht om organisaties op te zetten, maar in het politieke discours worden dergelijke organisaties eerder als negatief dan als positief voor de integratie van migranten gezien (ibid.). Men vreest voor fragmentatie van de maatschappij, waardoor parallelle samenlevingen zouden ontstaan. Dit verklaart ook de eerdere afwijzing voor naturalisatie bij lidmaatschap van etnische organisaties. Zeker islamitische organisaties hebben het moeilijk; de Islam heeft een andere positie dan de andere grote religieuze gemeenschappen in Duitsland. Terwijl de katholieke en protestantse kerken en de Joodse gemeenschappen worden erkend door de staat, is dit voor de islamitische gemeenschappen niet het geval. Dit betekent dat islamitische instituties worden uitgesloten van officiële representatie op lokaal en federaal niveau. Bovendien maakt het gebrek aan officiële erkenning de opbouw van islamitische instituties, zoals moskeeën, moeilijk (ibid.).

Samenvattend kan worden gesteld dat, terwijl in Nederland de emancipatie van etnische minderheden centraal stond, in Duitsland juist de discussie rond het recht op staatsburgerschap in belangrijke mate het beleid heeft gestuurd. Uit deze korte schets komt

het beeld naar voren van een vrij multicultureel Nederlands beleid en een meer restrictief Duits beleid. Maar hoe heeft dit verschil concreet uitgepakt voor migranten in de beleving van hun culturele identiteit? Heeft Nederland daadwerkelijk meer culturele groepsrechten gegeven aan migranten dan Duitsland? Om dit te onderzoeken zullen beide landen hier uitgebreid worden vergeleken in de positie die zij innemen op de culturele dimensie van burgerschap.

Vergelijking Nederland en Duitsland

In hoeverre verschillen Nederland en Duitsland van elkaar in het omgaan met de culturele achtergrond van migranten? Koopmans, Statham, Giugni en Passy (nog te verschijnen) en Koopmans en Berger (2003) deden onderzoek naar de mate waarin in Nederland en Duitsland culturele groepsrechten zijn verleend aan etnische minderheden. Deze rechten zijn in vijf hoofdgroepen te verdelen:

- Culturele assimilatievoorwaarden aan naturalisatie
- Toestaan van bepaalde cultuuruitingen
- Erkenning van culturele verschillen binnen publieke instituties
- Politieke representatierechten
- Vormen van positieve actie bij de overheid en in de marktsector

Wat betreft het toestaan van cultuuruitingen en specifieke rechten binnen publieke instituties is vooral gekeken naar de rechten die voor islamitische migranten van belang zijn, omdat de positie van moslims veruit het meest dominante thema is binnen de discussie over culturele groepsrechten voor migranten in West-Europa. Hier zullen de resultaten van dit onderzoek per hoofdgroep kort worden besproken.

Wat betreft de culturele voorwaarden voor naturalisatie was in Nederland tot voor kort een basiskennis van de Nederlandse taal voldoende. Er was nog een ander criterium, namelijk “opgenomen zijn in de Nederlandse maatschappij”, maar dit speelde in de praktijk geen enkele rol. Dit is veranderd met een nieuwe wet die in 2003 in werking is getreden en die striktere taaleisen stelt en kennis van de structuur van het Nederlandse politieke stelsel en de maatschappij eist. In Duitsland gelden dezelfde voorwaarden, maar hier betekent dit juist een versoepeling van de regels, want tot 2000 gold een vrij strenge eis van “identificatie met de Duitse cultuur” waaraan niet kon worden voldaan wanneer iemand actief was in een etnische

organisatie. Hieruit blijkt dat Nederland een minder vrijblijvend inburgeringsbeleid heeft ontwikkeld, terwijl Duitsland met zijn compromis tussen de Christen-Democraten en de Rood-Groene regering een minder etnische vorm van staatsburgerschap is gaan hanteren.

Wat betreft de mate waarin cultuuruitingen worden toegestaan, blijkt Duitsland nog steeds restrictiever te zijn dan Nederland. Ritueel slachten en het begraven volgens islamitische voorschriften is in Duitsland verboden en in Nederland toegestaan. De beslissing om de openbare oproep tot gebed toe te staan ligt in de handen van de lokale autoriteiten en pakt in Duitsland meestal negatief uit, met uitzondering van een aantal steden in het Ruhrgebied. In Nederland is dit wel toegestaan. De besnijdenis van jongens is in beide landen wel toegestaan.

Vier van de zes indicatoren met betrekking tot de erkenning van culturele verschillen binnen publieke instituties hebben betrekking op het onderwijs: het bestaan van door de staat gesubsidieerde islamitische scholen en islamitisch godsdienstonderwijs, het recht van islamitische leraressen om in de klas een hoofddoek te dragen, en overheidsvoorzieningen voor onderwijs in de eigen taal en cultuur. Daarnaast is gekeken naar de mogelijkheid voor vrouwelijke politieagenten om een hoofddoek te dragen, en naar speciale programmering voor migranten op de publieke radio en televisie. In Duitsland bestaan twee door de staat erkende islamitische scholen en zij krijgen gedeeltelijke subsidie. In Nederland wordt het bijzonder onderwijs geheel gesubsidieerd door de staat. Moslims zijn sinds 1989 gebruik gaan maken van het recht om eigen scholen te stichten, en in 2002 was het aantal islamitische scholen uitgegroeid tot 37. Het aanbieden van islamitisch godsdienstonderwijs in het curriculum van openbare scholen is in Duitsland tot nu toe alleen toegestaan in Berlijn. In Nederland is dit onderwijs overal toegestaan, maar wordt het in de praktijk bijna nergens aangeboden. Zowel in Duitsland als in Nederland is de situatie rond het dragen van een hoofddoek door een lerares enigszins ambigu. In beide landen bestaan een aantal scholen waar dit is toegestaan, maar bestaat er ook veel weerstand. In Nederland zijn de zaken die voor de rechter zijn gekomen in de afgelopen jaren altijd in het voordeel van de hoofddoek beslist. Onderwijs in eigen taal en cultuur bestaat in beide landen, maar wordt in Nederland geheel gesubsidieerd, terwijl dit in Duitsland van Bundesland tot Bundesland verschilt. Ook speciale programmering op de publieke radio en televisie bestaat in beide landen, maar is in Nederland veel uitgebreider dan in Duitsland.

Bij de politieke representatierechten gaat het om kanalen voor toegang tot de politieke besluitvorming die specifiek bedoeld zijn voor migranten of bepaalde etnische of religieuze groepen onder hen. In Duitsland bestaat een systeem van representatie op lokaal niveau. In

ongeveer 400 gemeenten met een voldoende aantal migranten worden verkiezingen voor vreemdelingen-adviesraden (Ausländerbeiräte) parallel aan de reguliere lokale verkiezingen georganiseerd. Deze adviesraden hebben echter weinig macht: meestal enkel adviesrecht, af en toe aangevuld met het recht om geïnformeerd en geconsulteerd te worden voordat beslissingen rond migranten worden genomen. In Nederland bestaat daarentegen zowel op nationaal als op lokaal niveau een veel uitgebreider systeem van adviesraden met grotere bevoegdheden. De leden van deze raden worden niet verkozen, maar nemen zitting als afgevaardigden van specifieke etnische organisaties. Minstens drie keer per jaar moet de verantwoordelijke minister een consulterend gesprek met de raden voeren. Bovendien bestaan in Nederland raden met dezelfde rechten voor de islamitische en hindoeïstische gemeenschap.

Wat betreft positieve actie ten aanzien van migranten tenslotte, bestaat er een groot verschil tussen Duitsland en Nederland. In Duitsland bestaat er namelijk geen enkele vorm van positieve actie, terwijl Nederland bij de overheid quotaregelingen en “sociaal bestek” kent (de verlening van overheidsopdrachten aan bedrijven onder de voorwaarde dat hun personeelsbestand voor een bepaald percentage uit minderheden bestaat). Daarnaast bestond voor de marktsector de Wet Samen, die bedrijven verplicht de etnische samenstelling van hun personeel te registreren en streefcijfers voor etnische groepen vast te leggen. Deze wet is in de praktijk niet zo effectief, maar de situatie is toch heel anders dan in Duitsland waar werkgevers verplicht zijn voorrang te geven aan mensen met de Duitse nationaliteit en het dus in feite legaal is om minderheden (die in het algemeen de Duitse nationaliteit niet bezitten) op de arbeidsmarkt te discrimineren.

Uit deze vergelijking tussen Duitsland en Nederland wat betreft het omgaan met culturele verschillen, kan worden geconcludeerd dat Nederland meer ruimte biedt aan migranten om hun culturele identiteit, en daarmee hun waarden en normen, te behouden en te ontwikkelen dan Duitsland. Op geen enkel gebied is Duitsland minder restrictief dan Nederland, en omgekeerd verleent Nederland in de meeste gevallen meer culturele rechten dan Duitsland. Wel is het duidelijk dat beide landen in de afgelopen jaren iets meer naar elkaar zijn toegegroeid: Nederland is restrictiever geworden en Duitsland iets soepeler. Met name in Duitsland is deze verandering echter zo recent dat weinig kan worden gezegd over een eventuele ontwikkeling naar een meer expliciet integratiebeleid, of over het eventuele effect van de versoepeling op de culturele integratie van migranten. Met deze bespreking hebben we een beter beeld gekregen van het gevoerde beleid ten aanzien van migranten in Nederland en Duitsland, en de verschillen daartussen. De theoretische vraag *waarom* voor dit beleid is gekozen, is echter nog niet beantwoord.

1.2. De moraal achter het Nederlandse en Duitse beleid

Hoe kan het verschil in beleid ten aanzien van migranten in Nederland en Duitsland worden geduid? Hoe kan het gevonden verschil in de aandacht voor culturele verschillen in een conceptueel kader worden geplaatst? En wat is de achterliggende moraal van het beleid in beide landen?

Entzinger (2000) stelt dat bij het verklaren van het gevoerde beleid ten aanzien van culturele verschillen van migranten het van groot belang is de aandacht te richten op de wijze waarop de samenleving en de politiek migranten benaderen: worden zij vooral gezien als leden van een niet-autochtone gemeenschap, of worden zij als individuen beschouwd? In wezen houdt dit onderscheid het verschil in tussen een communitaristische en een liberale visie (Entzinger, 2000). In de liberale traditie is het individu de belangrijkste eenheid binnen de samenleving. Immigratie wordt hierin gezien als een individuele beslissing, en van migranten wordt daarom verwacht dat zij zich tot op zekere hoogte aanpassen aan de nieuwe samenleving. Migrantengroepen worden door de overheid niet erkend als relevante eenheden in de maatschappij. Cultuur wordt gezien als een zaak die binnen de privé sfeer valt. Dit betekent dat migranten vrij zijn om faciliteiten te creëren voor het behoud en de ondersteuning van hun cultuur, maar dat zij hierin niet door de staat worden gesteund. Wel heeft de overheid de taak om migranten te helpen door zo goed mogelijke condities voor elk individu te creëren. Hierbij gaat het er vooral om het voor migranten makkelijk te maken hun weg te vinden in de belangrijkste instituties van de samenleving. Een individuele benadering leidt daarom tot een liberaal-pluralistisch beleid (ibid.).

In de communitaristische visie bestaat de samenleving uit verschillende groepen met bepaalde kenmerken die hen van andere groepen onderscheiden. Als gevolg van immigratie zijn verscheidene groepen op één territoriaal gebied samengebracht en hier zal de overheid in zijn integratiebeleid rekening mee moeten houden. Omdat iedereen gelijk behandeld dient te worden, ongeacht culturele achtergrond, moeten culturele verschillen worden erkend en zelfs geïnstitutionaliseerd. Een belangrijke aanname is dat minderheidsculturen alleen kunnen worden behouden en ontwikkeld wanneer zij zijn ingebed in een min of meer permanente infrastructuur. De overheid moet toezien op de ontwikkeling van zo een infrastructuur en deze waar nodig ondersteunen en beschermen. Een groepsgerichte benadering leidt dus tot een multicultureel beleid (ibid.) Voorstanders van een dergelijk beleid zijn van mening dat het stimuleren van culturele diversiteit tot betere mogelijkheden leidt voor minderheden om te participeren in de maatschappij op zowel politiek, sociaal en economisch gebied. In deze visie

moet de opbouw van etnische organisaties worden aangemoedigd, en vormen toegankelijkheid van de media en onderwijs in de eigen taal goede instrumenten om de eigen cultuur door te geven aan volgende generaties. In een groepsgerichte benadering worden groepsrechten gegeven aan etnische minderheden. In het meest ver doorgevoerde geval betekent dit dat er verschillende wettelijke kaders naast elkaar bestaan binnen een staat. Zulke gevallen van wettelijk pluralisme komen echter nauwelijks voor, omdat er wordt gevreesd dat dit de eenheid van de natiestaat ondergraaft. Een mildere vorm van erkenning van groepsrechten is het aanpassen van de wet aan bepaalde religieuze praktijken van migrantengroepen, zoals de wijze van begraven van de doden en het slachten van dieren (ibid.).

Wanneer het Nederlandse beleid in dit kader wordt geanalyseerd, kan worden vastgesteld dat het zich heeft ontwikkeld van redelijk multicultureel tot meer liberaal-pluralistisch. Waar de nadruk eerst lag op de emancipatie van minderheidsgroepen door de versterking van de culturele identiteit, is de aandacht nu meer verschoven naar de verantwoordelijkheid van de individuele burger. In haar analyse van het Nederlandse minderhedenbeleid beschrijft Struijs (1998) deze ontwikkeling, maar zij stelt dat zowel het groepsgerichte multiculturele beleid als het meer individugerichte beleid binnen een liberale politieke moraal valt. De Nederlandse overheid heeft altijd vanuit twee liberale principes gehandeld: in de eerste plaats het principe van gelijke kansen, dat individuen en groepen een gelijke ruimte garandeert in het uiting geven van hun culturele eigenheid. Aangezien sommige minderheidsgroepen in een achterstandssituatie verkeren, hebben deze groepen niet vanzelfsprekend gelijke kansen. Daarom vond de overheid het in dergelijke gevallen gerechtvaardigd deze groepen met extra ondersteuning tegemoet te komen. Ten tweede is er het principe van de autonomie: individuen en groepen hebben het recht zelf te bepalen welke overtuiging ze aanhangen en hoe ze hun leven willen inrichten. De overheid zou zich moeten beperken tot het reguleren van de condities waaronder burgers met elkaar samenleven, op basis van gelijke vrijheid en gelijke kansen. Dit impliceert dat de overheid neutraal is. Wanneer deze principes tot het uiterste zouden worden doorgevoerd, zou een extreem multicultureel beleid worden gevoerd, inclusief parallelle wettelijke kaders. Entzinger zou dit een doorgevoerd communitarisme noemen; Struijs stelt dat de liberale moraal daarmee met zichzelf in de knoop zou raken, omdat het zou betekenen dat de liberale waarden niet meer voor iedereen hoeven te gelden. Zover is de Nederlandse overheid echter nooit gegaan. Er is de mildere vorm van erkenning van groepsrechten doorgevoerd door bepaalde wetten aan te passen, maar deze erkenning valt binnen de grenzen van de liberale Nederlandse rechtsorde.

Voor een analyse van het Duitse beleid is het onderscheid tussen de groepsgerichte benadering en de individugerichte benadering minder geschikt. Beide benaderingen gaan namelijk uit van het permanente karakter van het verblijf van migranten in de maatschappij, terwijl Duitsland tot voor kort dit permanente karakter van immigratie heeft ontkend, en daarmee de mogelijkheden voor migranten om te integreren flink heeft beperkt. Er zou gesteld kunnen worden dat Duitsland ten aanzien van migranten een individugerichte benadering heeft: de overheid ondersteunt nauwelijks migranten in het behoud en de ontwikkeling van hun culturele identiteit, maar migranten hebben wel het recht om hun eigen organisaties op te zetten. Hiermee wordt echter het Duitse beleid ten aanzien van culturele verschillen te positief neergezet: tot voor kort werd het staatsburgerschap afgewezen wanneer men actief was in een etnische organisatie en islamitische organisaties hebben het moeilijker dan organisaties van andere religies, omdat de Islam geen officieel erkende religie is. Daarbij komt dat de culturele rechten die Duitsland migranten wel heeft verschaft, een overblijfsel zijn van een expliciet terugkeerbeleid: zij zijn gericht op segregatie en het behoud van de eigen culturele identiteit om terugkeer naar het thuisland te bevorderen. Dit geldt trouwens tot op zeker hoogte ook voor het Nederlandse beleid, maar daarin zijn de doelstellingen in de jaren tachtig in expliciet multiculturele termen geherformuleerd. Waar de individugerichte benadering stelt dat cultuur een privé zaak is en de overheid zich daar niet mee dient te bemoeien, heeft de Duitse overheid bepaalde (vooral islamitische) migrantengroepen in Duitsland actief achtergesteld vanwege hun culturele achtergrond; hun leden konden tot voor kort geen gelijkwaardige burgers worden voor zij zich losmaakten van hun culturele achtergrond. Door de recente versoepeling van de voorwaarden voor naturalisatie zullen echter steeds meer migranten het Duits staatsburgerschap verkrijgen, en hierdoor zal in de toekomst zeker het onderwerp van culturele verschillen hoog op de agenda komen te staan. Waar dat debat toe zal leiden is nog onzeker omdat er zowel belangrijke voorstanders als tegenstanders zijn van een meer multicultureel beleid (Koopmans, Statham, Giugni en Passy, nog te verschijnen).

Waar Nederland in haar beleid de culturele identiteit van migranten zoveel mogelijk de ruimte heeft gegeven binnen de grenzen van de liberale moraal, heeft Duitsland juist geëist dat migranten die zich permanent vestigen hun culturele identiteit opgeven. Dit verschil in beleid zou wel eens kunnen hebben geleid tot een verschil in het proces van de culturele integratie van migranten in Nederland en Duitsland. Voordat we onze aandacht richten op de culturele integratie van migranten moet echter eerst nog een ander belangrijk aspect van het integratiemodel waar migranten in beide landen mee te maken hebben, onder de loep worden

genomen. Beleid is immers maar tot op zekere hoogte van invloed op het dagelijks leven van migranten; ook bijvoorbeeld de algemene politieke context, de berichtgeving in de media en het heersende klimaat in de samenleving ten aanzien van migranten kunnen invloed uitoefenen op het proces van integratie. Om meer inzicht te krijgen in deze bredere context waarin integratie plaatsvindt, zal daarom worden gekeken naar de houding van de Nederlandse en Duitse autochtone bevolking tegenover migranten, en naar het contact tussen autochtonen en migranten. Bij de houding van autochtonen is vooral belangrijk te kijken of er weerstand bestaat tegen migranten: staat de autochtone bevolking over het algemeen vijandig tegenover migranten, of staat zij juist meer open? Wanneer er veel weerstand in de samenleving bestaat tegen migranten zou een begrijpelijke reactie kunnen zijn dat migranten zich in de eigen groep terugtrekken. Dit zou een negatief effect op hun culturele integratie kunnen hebben. Minstens zo belangrijk is de vraag of positieve dan wel negatieve meningen over migranten worden omgezet in actie: in hoeverre hebben autochtonen daadwerkelijk contact met migranten. Juist in de interactie tussen mensen kan immers belangrijke informatie worden doorgegeven en kunnen heersende normen en waarden worden verduidelijkt.

1.3. Weerstand van autochtonen tegen migranten

Om te onderzoeken of er verschillen bestaan tussen Nederland en Duitsland in de weerstand van autochtonen tegen migranten en hun onderlinge contact, maak ik gebruik van gegevens uit de European Social Survey (ESS)[1]. Deze vragenlijst is in 23 landen in Europa afgenomen en is ontworpen met het doel de interactie tussen enerzijds Europa's veranderende instituties en anderzijds de attitudes, overtuigingen en gedragspatronen van haar diverse populaties in kaart te brengen. Om de houdingen van de autochtone bevolking tegenover migranten te meten, werd er gevraagd aan te geven in hoeverre men het eens was met een aantal stellingen over immigratie in het algemeen en over migranten in het bijzonder. Daarnaast werden er vragen gesteld over het persoonlijke contact van autochtonen met migranten.

[1] www.europeansocialsurvey.org

Algemene weerstand tegen migranten

De stellingen die werden gebruikt om weerstand te meten, vallen uiteen in vier groepen[2]:

- algemene negatieve stellingen over immigranten, waaronder "immigranten nemen banen weg", "wanneer het om belasting gaat halen immigranten er meer uit dan zij er in stoppen", "immigranten maken criminaliteitsproblemen erger" en "wanneer een land spanning wil verminderen, moet het de immigratie stoppen".
- "economische" voorwaarden waaraan immigranten moeten voldoen, zoals de beheersing van het Nederlands / Duits, een goede opleiding, en het feit dat het gastland werkkrachten nodig heeft.
- kenmerken die immigranten moeten hebben, zoals het hebben van een christelijke achtergrond, blank zijn, en rijk zijn.
- De mate waarin bepaalde groepen immigranten moeten worden toegelaten, zoals groepen uit rijke en uit arme landen, uit landen binnen en buiten de Europese Unie, en groepen van hetzelfde ras of van een ander ras.

Uit een factoranalyse bleek dat deze groepen vier aparte factoren vormen. In tabel 1 zijn de gemiddelde scores van Duitsers en Nederlanders op deze vier factoren weergegeven. Om te bepalen of er verschillen bestaan tussen de Nederlandse en Duitse autochtone bevolking in hun instemming met de stellingen, maak ik gebruik van de "Mann-Whitney U" test, een ordinale variant van de meer bekende "t-test".

Er blijken zich interessante verschillen voor te doen tussen Nederlanders en Duitsers. Duitsers blijken het meer eens te zijn dan Nederlanders met algemene negatieve stellingen als "immigranten nemen banen weg", "wanneer het om belasting gaat halen immigranten er meer uit dan zij er in stoppen", "immigranten maken criminaliteitsproblemen erger" en "wanneer een land spanning wil verminderen, moet het de immigratie stoppen". Ook zijn Duitsers strenger dan Nederlanders in de "economische" kwalificaties die een immigrant moet hebben, zoals een goede opleiding en het spreken van de taal van het gastland. Nederlanders blijken het daarentegen belangrijker te vinden dan Duitsers dat een immigrant een christelijke achtergrond heeft, blank en rijk is. Ook blijken Nederlanders minder soepel als het gaat om het toelaten van groepen immigranten, of het nu om immigranten gaat uit rijkere of armere landen, landen binnen of buiten de EU, of immigranten van hetzelfde of een ander ras.

[2] Zie Bijlage 1.

Tabel 1. Gemiddelde scores van Duitsers en Nederlanders op stellingen over immigranten

Factor	Duitsers	Nederlanders	Vergelijking
Algemene weerstand	4,22*	4,33	Duitsers hebben meer algemene weerstand (p=0,000)
Economische kwalificaties	6,60	5,96	Duitsers vinden economische kwalificaties belangrijker (p=0,000)
Groepskenmerken	2,27	2,32	Nederlanders vinden groepskenmerken belangrijker (p=0,032)
Toelating verschillende groepen immigranten	2,31	2,47	Nederlanders zijn minder soepel bij toelating van groepen (p=0,000)

* Naarmate de score lager is, is de algemene weerstand hoger
Bron: eigen berekeningen op basis van gegevens uit de European Social Survey

Persoonlijk contact met migranten

In tabel 2 worden de gemiddelde scores van Duitsers en Nederlanders weergegeven op vragen over persoonlijk contact met immigranten. Nederlanders blijken significant minder open te staan voor persoonlijk contact met immigranten. Niet alleen hebben zij minder immigranten als vrienden dan Duitsers en wonen er minder immigranten in hun huidige woonomgeving dan bij Duitsers het geval is, zij willen in hun ideale woonomgeving ook minder immigranten om zich heen dan Duitsers. Nederlanders hebben er meer moeite mee dan Duitsers wanneer een immigrant van hetzelfde ras hun baas zou worden of met een naaste uit de familie zou trouwen. Ook vinden Nederlanders het erger dan Duitsers wanneer een naast familielid met een immigrant van een ander ras zou trouwen. Op het werk ligt het iets anders: Nederlanders hebben significant meer immigranten als collega dan Duitsers. Maar het werk is nu juist een plek waar je niet zelf de mensen kunt uitkiezen met wie je omgaat, dus dit resultaat zegt weinig over de openheid van Nederlanders voor contact met immigranten.

Wanneer we de resultaten samenvoegen blijken Nederlanders en Duitsers elkaar in hun weerstand tegen migranten niet veel te ontlopen, maar zij blijken wel te verschillen in de manier waarop zij hun houding tegenover migranten omzetten in (inter)actie: Duitsers hebben significant meer migranten als vrienden en buren dan Nederlanders. Ook staan Duitsers meer open voor persoonlijk contact met migranten. Dit verschil tussen Nederlanders en Duitsers is misschien te verklaren uit het feit dat zij verschillende aspecten van immigratie als negatief

beoordelen. Duitsers zijn het meer eens met algemene negatieve stellingen en vinden economische kwalificaties belangrijk. Dit duidt er op dat Duitsers migranten vooral zien als concurrenten op de arbeidsmarkt. Nederlanders vinden daarentegen bepaalde kenmerken als religie en ras belangrijker dan Duitsers, en benadrukken daarmee dus vooral het (cultureel en religieus) "anders zijn" van migranten.

Tabel 2. Gemiddelde scores van Nederlanders en Duitsers op vragen over persoonlijk contact

	Duitsers	**Nederlanders**	**Uitkomst**
Hoeveel immigranten als vrienden	2,40*	2,51	Duitsers meer vrienden (p=0,015)
Hoeveel immigranten als collega's	2,40*	2,27	Nederlanders meer collega's (p=0,000)
Hoeveel immigranten in huidige woonomgeving	1,71	1,46	Nederlanders hebben minder migranten als buren (p=0,000)
Hoeveel immigranten in ideale woonomgeving	1,73	1,62	Nederlanders willen minder migranten als buren (p=0,000)
Immigrant zelfde ras als baas	2,50	2,55	Nederlanders negatiever over immigrant van zelfde ras als baas (p=0,002)
Immigrant zelfde ras getrouwd met naast familielid	2,31	2,55	Nederlanders negatiever over immigrant van zelfde ras getrouwd met naast familielid(p=0,000)
Immigrant ander ras als baas	3,05	3,03	Niet significant
Immigrant ander ras getrouwd met naast familielid	3,23	3,48	Nederlanders negatiever over immigrant van ander ras getrouwd met naast familielid (p=0,008)

* Naarmate de score lager is, zijn er gemiddeld meer vrienden / collega's
Bron: eigen berekeningen op basis van gegevens uit de European Social Survey

Dat Duitsers het minder belangrijk vinden dan Nederlanders of een immigrant bepaalde kenmerken heeft als een christelijke achtergrond of een blanke huid, zou kunnen worden verklaard uit het feit dat "etnisch" denken sinds de holocaust besmet is geraakt. Volgens Tränhardt (2002) heeft het debat rond immigratie zich in Duitsland vanaf het begin gekenmerkt door een verlangen naar fatsoen en respect, maar ook, vooral in de eerste decennia, door de kritiek van buiten Duitsland. Zelfkritisch reflecteren is een belangrijk element in het Duitse discours rond immigratie en integratie geweest. In tegenstelling tot Nederland, waar migranten altijd als lid van een etnische minderheidsgroep zijn aangesproken, is in Duitsland bewust vermeden om etnische categorieën aan te brengen. Zo wordt in officiële statistieken nooit onderscheid gemaakt naar etnische herkomst, maar naar

staatsburgerschap. Dit is een goede verklaring, ware het niet dat juist het hebben van een staatsburgerschap in Duitsland een "etnische" lading heeft. Wat betreft de formele dimensie van burgerschap wordt er dus wel degelijk de nadruk op etniciteit gelegd. Zoals is beschreven, wordt in Duitsland daarentegen op de culturele dimensie van burgerschap veel minder ruimte gegeven voor culturele groepsrechten dan in Nederland. Van migranten wordt verwacht dat zij zich cultureel aanpassen, en zo wordt minder de nadruk gelegd op het cultureel "anders zijn" van migranten dan in Nederland.

De in verhouding behoorlijk negatieve houding van Nederlanders tegenover migranten is niet nieuw: al vanaf halverwege de jaren tachtig vindt er een verharding plaats van het maatschappelijke klimaat tegenover migranten (Scheepers, 1995). Er is een toename van het aantal Nederlanders dat vindt dat er te veel buitenlanders zijn, en immigratie heeft in de media en de politiek steeds meer (vaak negatieve) aandacht gekregen. In de loop van de tijd is steeds vaker de vraag gesteld of Nederland niet te vol is, en het bevestigende antwoord op deze vraag van Pim Fortuyn werd door een groot deel van de Nederlandse bevolking met verkiezingssteun beloond. Geconcludeerd kan worden dat in Nederland de ontwikkeling van een vrij multicultureel naar meer liberaal-pluralistisch integratiebeleid samenvalt met een verharding van de houding ten opzichte van migranten. Toch is het Nederlandse beleid nog altijd een stuk multicultureler dan het Duitse beleid, waarin aan migranten veel minder ruimte wordt geboden om hun culturele identiteit te behouden of te ontwikkelen. In tegenstelling tot het beleid is de houding van individuele Duitsers juist wel weer opener naar migranten toe dan die van de Nederlandse bevolking. Er bestaan dus grote verschillen tussen het integratiemodel van Nederland en dat van Duitsland.

Voordat we nu overstappen van een vergelijking tussen het integratiemodel van Nederland en Duitsland naar een vergelijking van de culturele integratie van migranten in beide landen, moet er nog een laatste, conceptuele opmerking worden gemaakt. Ik heb er hier voor gekozen om de houding van autochtonen ten opzichte van migranten als deel van het integratiemodel te definiëren, omdat ik van mening ben dat de culturele integratie van migranten in een bredere context plaatsvindt dan enkel de beleidscontext. Deze houding van autochtonen en hun persoonlijke contact met migranten kan echter zelf ook als onderdeel van de integratie worden gezien; dat zou in dit onderzoek betekenen dat het een deel van de afhankelijke variabele wordt in plaats van onderdeel van de onafhankelijke variabele. Zo wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen structurele en sociaal-culturele integratie, waarbij de sociale contacten die migranten onderhouden met de wijdere samenleving als de sociale integratie wordt gezien en de culturele aanpassing aan die samenleving als de culturele

integratie (zie bijvoorbeeld Vermeulen & Penninx, 1994 en Dagevos, 2001). Door sociale contacten tussen autochtonen en allochtonen als onderdeel te zien van de integratie en daarmee als deel van de afhankelijke variabele, wordt echter de mogelijkheid uitgesloten dat de mate van openheid van de autochtone bevolking naar migranten toe het gevoerde beleid zou kunnen beïnvloeden. Omdat ik denk dat er een wisselwerking plaatsvindt waarbij het gevoerde beleid de houding van de bevolking beïnvloedt, maar omgekeerd deze houding voor een deel ook weer de keuze voor bepaald beleid bepaalt, heb ik er voor gekozen om het beleid en de houding van de bevolking als twee aspecten van de bredere context te definiëren waarin de integratie van migranten plaatsvindt: het integratiemodel.

Om te bepalen of het Nederlandse integratiemodel daadwerkelijk (negatieve) invloed heeft gehad op de culturele integratie van migranten, zoals zoveel critici beweren, moet er in de eerste plaats door middel van een vergelijking tussen Nederland en Duitsland worden vastgesteld hoe het er eigenlijk voorstaat met die culturele integratie. Daartoe zal ik kijken in hoeverre er in Nederland en Duitsland verschillen bestaan tussen de waarden van autochtonen en allochtonen. Is er sprake van een ‘botsing van culturen”, en zo ja, is die botsing groter in Nederland dan in Duitsland?

2. Culturele integratie van migranten in Nederland en Duitsland

2.1. Waarden, normen en hun onderlinge relatie

Om te onderzoeken of er in Nederland sprake is van een grotere botsing van normen en waarden tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland, zal er eerst meer duidelijkheid moeten komen over wat die botsing inhoudt. In de publieke discussie wordt de botsing van normen en waarden steeds gelijk gesteld aan een *verschil* in normen en waarden tussen migranten en autochtonen. Hiermee wordt benadrukt dat dit verschil negatief is: het leidt tot confrontatie en conflict. Maar waarom zou een verschil in normen en waarden leiden tot confrontatie? Daartoe zijn twee zaken van belang: ten eerste moet het gaan om een verschil in basale waarden waaraan mensen zo sterk hechten dat zij een confrontatie onvermijdelijk achten. In de tweede plaats moet een verschil in waarden en normen leiden tot een verschil in concreet gedrag. Wanneer er geen duidelijk verband bestaat tussen waarden, normen en gedrag, kunnen groepen met verschillende waarden immers prima met elkaar leven zonder deze verschillen ooit daadwerkelijk op te merken. De "botsing" van normen en waarden is dus in wezen een verschil in kernwaarden en normen dat uitmondt in een gedrag dat over en weer als onacceptabel beschouwd wordt. Om welke kernwaarden en normen gaat het? En wat is de relatie tussen waarden, normen en gedrag?

De WRR over waarden en normen

In november 2002 vroeg het kabinet de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid een rapport te schrijven waarin antwoord moest worden gegeven op de vraag welke fundamentele waarden de Nederlandse samenleving bindt, en over welke waarden conflicten kunnen rijzen, gezien in het licht van culturele verschillen. Deze aanvraag mondde uit in het in november 2003 uitgebrachte rapport "Waarden, normen en de last van het gedrag". Omdat dit WRR-rapport sindsdien het debat rond waarden, normen en mogelijke botsingen heeft gedomineerd, zal hier worden gekeken of in dit rapport een antwoord kan worden gevonden op de vraag wat de relatie tussen waarden, normen en gedrag is. Daartoe zal eerst duidelijk moeten worden wat de WRR onder waarden en normen verstaat.

De WRR maakt een onderscheid tussen waarden, normen en gedragsregels. Wat betreft *waarden* wordt gesteld dat het bijna onmogelijk is om tot een definitie te komen,

omdat het object van waardering niet bij voorbaat inhoudelijk bepaald hoeft te zijn; alles wat gewaardeerd wordt door mensen krijgt waarde. Juist in deze abstractie ligt de kracht van waarden, stelt de WRR. Waarden maken het leven de moeite waard: zij geven zin aan het leven. Ook al is het lastig een definitie te geven van waarden, het is wel mogelijk enkele onderscheidingen aan te brengen om een waarde beter te kunnen plaatsen (WRR, 2003). In de eerste plaats: om wiens waarden gaat het? Een burger kan persoonlijke waarden kiezen, terwijl een arbeidsorganisatie speciale, aan arbeid gerelateerde waarden zal benadrukken, en een natie specifiek nationale waarden ontwikkelt. Ten tweede: wat wordt gewaardeerd? Gaat het om morele, economische, sociale of politieke waarden? Omdat er een bijna oneindig aantal waarden bestaat, komt hierbij al snel de vraag naar een zekere hiërarchie aan de orde: kan er een onderscheid worden gemaakt tussen basale en minder basale waarden? In de derde plaats: wie zijn de begunstigden van waarden? Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen egoïstische waarden (bijvoorbeeld individueel succes of plezier) en altruïstische waarden (bijvoorbeeld naastenliefde en rechtvaardigheid). Tenslotte is het ook van belang een onderscheid te maken tussen extrinsieke waarden die verwijzen naar andere waarden (zoals zuinigheid kan verwijzen naar welvaart) en intrinsieke waarden die enkel naar zichzelf verwijzen (zoals rechtvaardigheid), en te bepalen of het om een kortetermijnwaarde of een langetermijnwaarde gaat (WRR, 2003). We zullen zien dat er theorieën over waarden bestaan die deze vragen systematisch behandelen.

Normen zijn minder algemeen dan waarden. Van normen gaat een striktere dwang uit dan van waarden om je te conformeren aan die normen. Ook al zijn normen minder algemeen dan waarden, zij zijn toch weer algemener gesteld dan *gedragsregels*. Waar normen nog situatie-overstijgend zijn, zijn gedragsregels voor een specifieke situatie bedoeld. Bijvoorbeeld: bij de waarde “eerlijkheid”, kan de norm zijn “niet liegen, de waarheid spreken” en is de gedragsregel “geef geen misleidende informatie bij het afleggen van verklaringen”.

De relatie tussen waarden, normen en gedrag

Wat is het antwoord van de WRR op de vraag wat de relatie tussen waarden, normen en gedrag is? Zij stelt dat een belangrijk kenmerk van waarden is dat zij zichtbaar worden in het getoonde gedrag van mensen (WRR, 2003). Daarbij wordt benadrukt dat waarden door hun hoge abstractiegraad zo algemeen zijn dat uit dezelfde waarde zeer uiteenlopende normen en gedragingen kunnen voortvloeien. Uit waarden kan dus geen specifiek gedrag worden

afgeleid, terwijl omgekeerd uit vertoond gedrag wel waarden kunnen worden afgeleid. Zo kan bijvoorbeeld de waarde "respect voor je medemens" er toe leiden dat iemand nooit liegt, maar ook dat er juist een leugentje om bestwil wordt verteld om de ander niet te kwetsen. In het rapport wordt gesteld dat botsingen van normenstelsels problematischer zijn dan botsingen van waardestelsels, omdat normen minder vrije interpretatieruimte laten. De WRR koppelt waarden dus gedeeltelijk los van specifieke normen.

Sommigen gaan nog een stap verder dan de WRR in de loskoppeling van waarden en normen. Zo stellen de politiek filosofen Kribbe en Van Middelaar (2004) dat ook de conceptuele band tussen waarden en normen moet worden doorgesneden; zij zijn van mening dat normen niet op waarden berusten. Hun bewering stoelt op twee argumenten: in de eerste plaats op het argument dat waarden geen garantie bieden voor normen. Met bijvoorbeeld een beroep op autonomie kan onderwijs worden genoten ("zelfontplooiing") maar ook de autoriteit van de onderwijzer worden afgewezen ("disciplinering"). Dit argument gaat echter alleen op wanneer het wordt aangepast tot "waarden bieden geen garantie voor *specifieke* normen". Dit is precies het argument dat de WRR in haar rapport gebruikt, maar heeft niets van doen met de conceptuele ontkoppeling van normen en waarden. De waarde autonomie leidt immers nog altijd tot een norm, of dat nu zelfontplooiing of afwijzing van disciplinering is.

Het tweede argument dat Kribbe en Van Middelaar gebruiken is dat je niet noodzakelijk iemands waarden hoeft te delen om je toch aan dezelfde omgangsnormen te houden. "Afspraken maken met mensen die in God geloven is voor ongelovigen meestal geen probleem" (Kribbe en Van Middelaar, 2004). Ook dit argument is niet erg sterk. Wellicht doen zich geen conflicten voor wanneer het gaat om de vraag of er aan tafel met mes en vork moet worden gegeten, maar wanneer er tussen gelovigen en ongelovigen afspraken moeten worden gemaakt over het al dan niet toestaan van het plegen van abortus, zullen er toch wel degelijk fricties ontstaan die zijn terug te voeren op een verschil in waarden. Een volkomen loskoppeling van de begrippen "normen" en "waarden" is dan ook niet erg zinvol. Of de partiële loskoppeling die de WRR maakt wel zinvol is, is de vraag. Door te stellen dat botsende waardestelsels minder problematisch zijn dan botsende normenstelsels, wordt er gesuggereerd dat het verschil in waarden tussen migranten en autochtonen er in wezen niet toe doet. Of dit inderdaad het geval is, moet worden bezien. Bovendien is de WRR niet consequent in deze stelling: in haar bespreking van bestaande culturele verschillen binnen Nederland, heeft zij het over het verschil tussen westerse grond*waarden* en die van

migrantenculturen. Er wordt niet gesproken over het verschil in normen; blijkbaar is de WRR toch van mening dat verschillen in waarden van belang kunnen zijn.

Grondwaarden

Hoe beantwoordt de WRR de tweede vraag die is gesteld over de belangrijke waarden van onze cultuur die zouden kunnen botsen met waarden uit andere culturen? De Raad onderscheidt in navolging van Guillebaud zes grondwaarden van de westerse cultuur die voortgekomen zijn uit de Griekse, de joodse en de christelijke cultuur. Dit zijn: een geloof in de toekomst, gelijkheid, rede en redelijkheid, universalisme, individualiteit en rechtvaardigheid (WRR, 2003). Deze waarden krijgen meer betekenis wanneer men ze contrasteert met hun "tegenwaarden" :

Grondwaarden van de westerse cultuur	**Tegenwaarden**
Toekomstgeloof	Eerbied voor verleden
Gelijkheid	Hiërarchie
Rede / redelijkheid	Traditie
Universalisme	Particularisme
Persoonlijke vrijheid, individualiteit	Collectiviteit
Rechtvaardigheid	Privileges

(WRR, 2003)

De WRR ziet de zes tegenwaarden als waarden uit een cultuur van een premoderne tijd, die zich echter ook heden ten dage vaak genoeg aandient, bijvoorbeeld in bepaalde islamitische geloofsculturen waarin persoonlijke rechten ondergeschikt blijven aan collectieve tradities.
Hierin zou wel eens de botsing tussen culturen kunnen zitten waar we naar op zoek zijn: de Nederlandse, moderne waarden tegenover de meer premoderne waarden van bepaalde migrantenculturen, in het bijzonder islamitische culturen. Het is echter de vraag of de zes grondwaarden die de WRR noemt wel daadwerkelijk de centrale waarden zijn waarin de Nederlandse cultuur zich onderscheidt van andere (islamitische) culturen. Zoals de WRR zelf al aangeeft zijn deze zes waarden uitgesproken waarden van de Verlichting, die niet alleen kunnen botsen met waarden uit andere culturen; ook binnen westerse samenlevingen bestaan in werkelijkheid spanningen tussen verlichtingswaarden als universaliteit en rechtvaardigheid enerzijds en de aantrekkingskracht van particularisme en privileges anderzijds. Zo ondermijnt

een ongeremd economisch neoliberalisme het geloof in de waarde van gelijkwaardigheid, en ondermijnt manipulatie van de media rede en redelijkheid (WRR, 2003). Hiermee legt de WRR precies de vinger op de zere plek: wanneer er ook binnen de Nederlandse cultuur onenigheid bestaat over deze zes waarden, kunnen deze waarden dan wel de "grondwaarden" van de westerse cultuur worden genoemd? Het lijkt er op dat de WRR "ideale" waarden heeft benoemd die in de praktijk niet door iedereen gedeeld worden. Dit idee wordt versterkt doordat de Raad op geen enkele manier het door haar gemaakte onderscheid in grondwaarden empirisch onderbouwt.[3]

Er kan geconcludeerd worden dat de antwoorden van de WRR op de vragen rond de fundamentele waarden van de Nederlandse cultuur en de relatie tussen waarden, normen en gedrag meer nieuwe vragen oproepen dan dat zij helderheid verschaffen: doet het verschil in waarden tussen culturen er wel toe wanneer deze losgekoppeld zijn van specifieke normen? Misschien vormen botsende waarden wel helemaal geen probleem wanneer de normen van verschillende samenlevende culturen toevallig overeenkomen. En: hoe komen we tot een stelsel van meer empirisch onderbouwde basiswaarden waarin de Nederlandse cultuur kan verschillen van andere culturen? We zullen nu een overstap maken van de behandeling van waarden en normen door de WRR naar een meer empirische benadering van deze concepten. Deze benadering zal worden vergeleken met de visie van de WRR om een sluitend antwoord op onze vragen te vinden.

Dimensies van culturele waarden

Binnen de cultuurpsychologie bestaat een lijn van onderzoek die zich richt op het vinden en definiëren van basiswaarden waarin culturen zich onderscheiden, en de culturele verschillen die daaruit voortvloeien. Het meest bekende onderzoek is gedaan door Hofstede (1991) die vier onafhankelijke culturele dimensies ontdekte bij een analyse van gegevens over de waarden van mensen in meer dan vijftig verschillende landen, die allen werkzaam waren bij de multinationale onderneming IBM. Deze dimensies werden statistisch afgeleid van de antwoorden op vragen uit een eerder afgenomen enquete. De eerste dimensie is *Individualisme versus Collectivisme*. In deze dimensie staat de rol van het individu tegenover de rol van de groep centraal. De tweede dimensie, *Machtsafstand*, is de mate waarin de

[3] In het kader van het NWO onderzoeksprogramma "De kwaliteit van de multiculturele democratie" wordt momenteel onderzocht in hoeverre er verschillen bestaan tussen enerzijds autochtonen in Amsterdam en Berlijn en anderzijds leden van migrantengroepen in beide steden in de mate waarin zij een aantal democratische waarden onderschrijven.

minder machtige leden van instituties of organisaties in een land verwachten en accepteren dat de macht ongelijk verdeeld is. De derde dimensie is *Masculiniteit versus Femininiteit.* Bij deze dimensie gaat het er onder andere om of assertief dan wel bescheiden gedrag als wenselijk wordt beschouwd. De vierde dimensie is *Onzekerheidsvermijding*: de mate waarin de leden van een cultuur zich bedreigd voelen door onzekere of onbekende situaties. Dit gevoel wordt onder andere uitgedrukt in een behoefte aan voorspelbaarheid: aan formele en informele regels.

Het onderzoek van Hofstede werd uitgebreid en aangepast door de psycholoog Schwartz. Hier zal het werk van laatstgenoemde worden besproken. Deze keus is gebaseerd op een theoretische en een meer praktische reden. Theoretisch gezien is het werk van Schwartz beter uitgewerkt dan dat van Hofstede, omdat hij een duidelijk onderscheid maakt tussen waarden op het niveau van individuen en op het niveau van culturen. Het belang van dit onderscheid zal nog worden besproken. De tweede reden om voor het werk van Schwartz te kiezen is dat hier in het empirische onderzoek weer gebruik zal worden gemaakt van gegevens uit de European Social Survey. Een onderdeel van de ESS wordt gevormd door de *Basic Human Values Scale*, die Schwartz ontwikkelde om belangrijke waarden te meten. De antwoorden op deze vragenlijst zullen hier later worden geanalyseerd.

De waarden van Schwartz

Schwartz stelt dat waarden bronnen van motivatie vormen en daardoor ook een leidraad vormen voor gedrag (1994, 1997). In navolging van Hofstede stelt Schwartz dat ieder individu patronen in zich draagt van denken, voelen en potentieel handelen, zogenoemde “mentale programma’s”. Deze programma’s ontstaan doordat ieder mens situaties ervaart waarin hij of zij leert wat mogelijk is, wat wordt verwacht en wat de gevolgen zijn van het uiten van verschillende gedachten en gevoelens. Omdat ieder individu verschillende ervaringen opdoet, zijn er elementen van de mentale programmering die niet met anderen worden gedeeld en deze vormen de individuele persoonlijkheid. Een groot deel van de mentale programmering wordt echter wel gedeeld, en deze collectieve mentale programmering waarmee een groep of categorie mensen zich van andere onderscheidt, kan “cultuur” worden genoemd. De kern van een cultuur wordt gevormd door *waarden*. Schwartz definieert waarden als “gewenste, situatie-overstijgende doelen die in belang variëren, en die als richtsnoer dienen in het leven van een persoon of sociale entiteit”. Deze definitie van waarden als doelen impliceert dat waarden de belangen van een sociale entiteit dienen, dat zij

tot actie kunnen aanzetten, en dat zij als standaarden functioneren om acties te beoordelen (Schwartz, 1994). Waarden onderscheiden zich van normen doordat zij niet slaan op specifieke gedragingen of situaties, maar deze overstijgen.

Om tot een typologie van grondwaarden te komen, stelde Schwartz dat waarden in wezen een antwoord vormen op drie zaken waar alle individuen mee om moeten zien te gaan: ten eerste de behoeften van individuen als biologische organismen, in de tweede plaats de vereisten om te participeren in gecoördineerde sociale interactie, en tenslotte de voorwaarden waaraan moet worden voldaan om de sociale groepen waar men lid van is soepel te laten functioneren en hun overleven te waarborgen. Uit deze drie universele vereisten destilleerde hij tien typen waarden: macht, prestatie, hedonisme, stimulatie, zelfbeschikking, universalisme, welwillendheid, traditie, conformisme en veiligheid. Ieder type waarde representeert minstens één van de drie vereisten. Zo komt "hedonisme" behoeften van het organisme tegemoet; specifieke waarden hierbij zijn genot en plezier in het leven. Een type waarde als "welwillendheid", die staat voor het in stand houden en verbeteren van het welzijn van mensen met wie men in regelmatig contact staat, is zowel belangrijk voor het individu als organisme, voor sociale interactie en voor het functioneren van de groep; specifieke waarden hierbij zijn hulpvaardigheid, eerlijkheid en vergevingsgezindheid.

Individuele waarden

Een belangrijk onderscheid om de discussie rond de "botsing" tussen waarden en normen uit verschillende culturen te verhelderen, is het onderscheid dat Schwartz maakt tussen waarden op individueel niveau en waarden op cultureel niveau (1995, 1997). Zoals gezegd vormen waarden voor individuen de richtinggevende principes in hun leven. De tien beschreven typen waarden vormen op individueel niveau twee dimensies die de dynamiek beschrijven die ontstaat bij het toepassen van deze waarden in het leven van alledag; sommige waarden conflicteren met elkaar, terwijl andere juist naadloos op elkaar aansluiten. Deze twee dimensies kunnen worden beschreven als *Ondernemendheid versus Behoudendheid* (*Openness to change versus Conservatism*) en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin* (*Self-enhancement verus Self-transcendence*; zie Figuur 1).

Figuur 1. De twee bipolaire dimensies met de tien typen waarden (Schwartz, 1994)

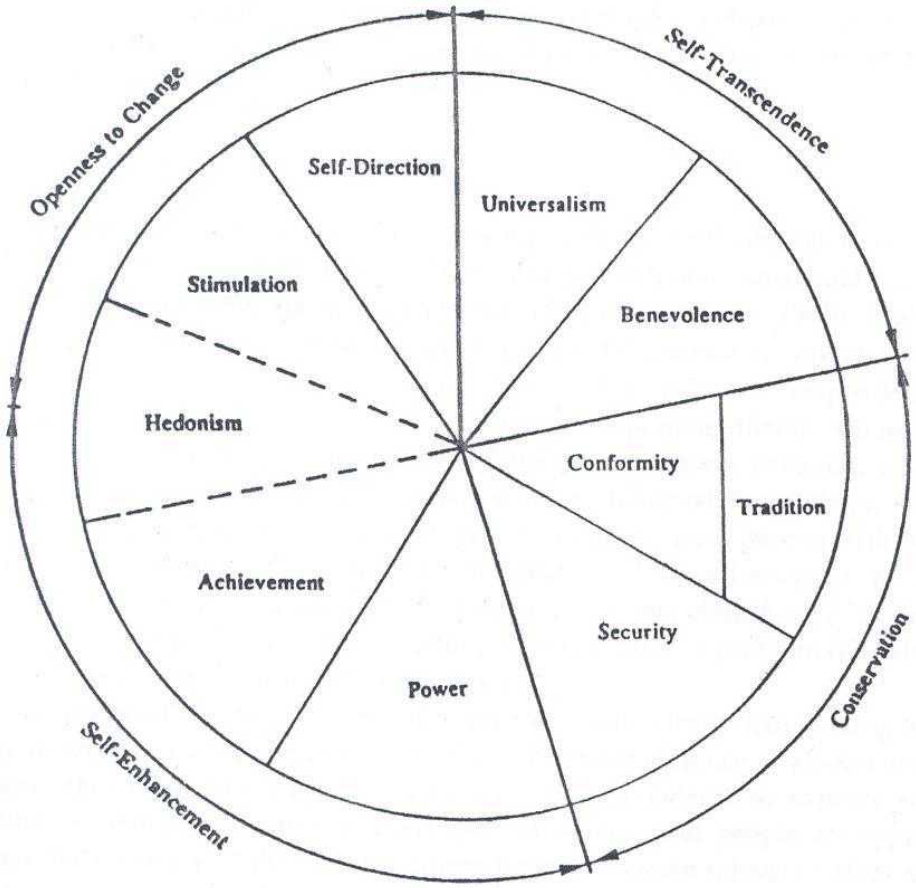

"Ondernemendheid" omvat waarden die onafhankelijkheid van geest en het belang van verandering uitdrukken (bijvoorbeeld zelfbeschikking en stimulatie), terwijl "Behoudendheid" juist waarden omvat die zelfrestrictie, behoud van traditionele praktijken en bescherming van stabiliteit uitdrukken (zoals veiligheid, conformisme en traditie).

"Maatschappelijk succes" drukt waarden uit die het eigen succes en de dominantie over anderen benadrukken (macht en prestatie), terwijl "Gemeenschapszin" waarden omvat rond de acceptatie van anderen als gelijken en de zorg om het welzijn van anderen (bijvoorbeeld universalisme en welwillendheid). De twee dimensies kunnen empirisch worden gemeten door de correlaties tussen waarden van individuele personen binnen een cultuur te berekenen.

Uit onderzoek in een groot aantal verschillende landen blijkt dat de tien typen waarden en de daaruit voortvloeiende twee dimensies min of meer universeel zijn. Natuurlijk

verschillen individuen zowel binnen als tussen landen erg in de prioriteit die zij geven aan de verschillende waarden, maar de twee dimensies die deze prioriteiten structureren zijn nagenoeg universeel (Schwartz, 1994, 1995).

In tegenstelling tot wat de WRR veronderstelde, blijkt de mate waarin een persoon de verschillende typen waarden onderschrijft samen te hangen met bepaalde gedragingen. Uit onderzoek is gebleken dat aangehangen waarden gevolgen hebben voor de mate waarin iemand bereid is samen te werken met iemand van de eigen groep, de stemkeuze, en voor de bereidheid om contact te hebben met leden van een "outgroup" (Schwartz, 1996). Voor de bereidheid om samen te werken bleek de positie op de dimensie "Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin" van belang te zijn: naarmate een persoon meer belang hechtte aan welwillendheid en universalisme en minder belang aan macht en prestatie, was hij meer bereid om samen te werken. Bij stemkeuze speelde de waardedimensie "Ondernemendheid versus Behoudendheid" een rol: naarmate iemand meer waarde hechtte aan zelfbeschikking, stimulatie en prestatie, stemde hij op een meer liberale partij; vond iemand daarentegen tradities en conformiteit belangrijker, dan viel de keuze op een meer conservatieve partij. Voor de bereidheid om contact te hebben met leden van een "outgroup" waren "tolerante" typen waarden belangrijk zoals welwillendheid en universalisme. De tegenhangers waren daarbij echter niet macht of prestatie, maar de meer "intolerante" typen waarden als belang van traditie en veiligheid. Daarnaast is gebleken dat de aangehangen waarden gevolgen hebben voor de mate waarin een bepaalde gedraging positief wordt gewaardeerd, en of bij een keuze tussen alternatieven voor die gedraging wordt gekozen (Feather, 1995).

Hoe is het mogelijk dat de waarden die Schwartz heeft gedefinieerd wel zijn gekoppeld aan specifiek gedrag, terwijl de WRR juist heeft beargumenteerd dat dit niet het geval is? Dit verschil blijkt voort te vloeien uit een verschil in definiëring van normen. De WRR maakt een onderscheid tussen normen en gedragsregels, waarbij normen minder algemeen zijn dan waarden, maar nog wel situatie-overstijgend zijn. Gedragsregels slaan op specifieke situaties. Schwartz maakt dit onderscheid tussen normen en gedragsregels niet: waar waarden situatie-overstijgend zijn, slaan normen op specifieke situaties. Met andere woorden: de normen van Schwartz zijn de gedragsregels van de WRR, de waarden van Schwartz zijn de normen van de WRR, en de typen waarden van Schwartz zijn de waarden van de WRR. Een voorbeeld kan dit verduidelijken: twee van de waarden van Schwartz die onder het type "conformisme" vallen, zijn "doe wat je verteld wordt" en "gedraag je fatsoenlijk". In de ogen van de WRR zouden deze twee niet algemeen genoeg zijn voor waarden; zij zouden als normen worden bestempeld. "Conformisme" zou als een waarde

worden gezien waaruit de twee normen voortvloeien. De typologie van waarden die Schwartz heeft opgesteld, zou dus door de WRR een typologie van normen worden genoemd! Bij de beantwoording van de vraag wat de botsing tussen normen en waarden van autochtonen en migranten inhoudt, kan de typologie van Schwartz goed worden gebruikt. Wanneer we enerzijds de visie van de WRR aanhouden, kunnen we met deze typologie de relevante normen bespreken die zouden kunnen botsen. Wanneer we anderzijds de definitie van Schwartz aanhouden, bespreken we met zijn typologie de belangrijke waarden die zouden kunnen botsen. In dat geval hoeven we niet nog apart te kijken welke normen zouden kunnen botsen, omdat deze automatisch voortvloeien uit de botsende waarden. Omdat hier de theorie van Schwartz vrij letterlijk wordt gevolgd, wordt ervoor gekozen om de typologie van Schwartz als een typologie van waarden te bespreken.

Culturele waarden

Wanneer waarden niet worden gebruikt om individuen, maar om culturen te karakteriseren, drukken zij sociaal gedeelde, abstracte ideeën uit over wat goed en wenselijk is in een samenleving of een begrensde culturele groep. De manier waarop sociale instituties als de familie, de school, het economische en politieke systeem, en het leger functioneren en zich doelen stellen, drukken de culturele waarden van een samenleving uit. In landen waar bijvoorbeeld opleiding een belangrijke culturele waarde is, zal veel gelegenheid worden gegeven voor uitgebreid onderwijs. Wanneer daarbij gelijkheid als culturele waarde wordt onderschreven, zal dit onderwijs voor iedereen toegankelijk zijn; wordt deze waarde als minder belangrijk gezien, dan zal het onderwijs een meer elitair karakter hebben.

Wanneer samenlevingen worden vergeleken in hun waarden, dan zullen zij op andere dimensies verschillen dan de dimensies waarop individuen verschillen. Het gaat daarbij om issues waar alle samenlevingen mee worden geconfronteerd. Schwartz (1995) onderscheidde drie belangrijke onderwerpen: de relatie tussen het individu en de groep (de dimensie *Conservatisme versus Autonomie*), het garanderen van verantwoordelijk sociaal gedrag (de dimensie *Hiërarchie versus Egalitarisme*) en de rol van de mens in de natuurlijke en sociale omgeving (de dimensie *Overheersing versus Harmonie*). Om culturele waarden te achterhalen kan naar culturele producten worden gekeken als sprookjes, leermethoden en het rechtssysteem. Omdat binnen een samenleving meestal één taal dominant is en sociale instituties als het politiek systeem, de media en nationale symbolen (zoals vlaggen en sportteams) worden gedeeld, hebben de leden van die samenleving voor een groot deel

dezelfde sociale ervaringen. Dit leidt er toe dat zij dezelfde culturele waarden gaan onderschrijven. Daarom kunnen deze waarden ook worden afgeleid door de waarden van individuen binnen een samenleving of culturele groep te aggregeren (zie Box 1). Door middel van deze aggregatie vond Schwartz (1995) de drie genoemde dimensies van culturele waarden. De dimensies die worden gevonden op individueel niveau en op cultureel niveau hebben een aantal conceptuele overeenkomsten, maar er zijn ook belangrijke verschillen. In landen waar bijvoorbeeld de nadruk wordt gelegd op macht is nederigheid ook een belangrijke waarde, terwijl op individueel niveau deze twee waarden negatief gerelateerd zijn.

Box 1.

Culturele waarden uit individuele gegevens

Alhoewel er natuurlijk individuele variatie is in de prioriteit die aan waarden wordt gegeven, reflecteert de *gemiddelde* prioriteit die aan waarden wordt gegeven binnen een samenleving de gedeelde enculturatie van individuen. Hierdoor kunnen met deze gemiddelde score onderliggende, gedeelde culturele waarden worden gemeten. Door voor elke waarde de scores van alle personen op deze waarde in een samenleving te middelen, krijg je de gemiddelde score op die waarde van dat land. Er is dan per waarde dus maar één score op nationaal niveau. Wanneer nu de gegevens van een groot aantal landen bekend is, kunnen voor ieder land de gemiddelde scores op de verschillende waarden worden berekend. Door tussen de verschillende landen de correlatie te berekenen van de gemiddelde score op elk paar waarden, kunnen de dimensies op cultuur-niveau worden achterhaald (Schwartz, 1995).

Vergelijking waarden van Schwartz en waarden van de WRR

Zoals eerder is beschreven, stelde de WRR dat het lastig is een definitie van waarden te geven. Daarom maakte zij een aantal onderscheidingen waarmee een waarde toch beter kan worden geplaatst. Nu blijkt dat met de theorie van Schwartz niet alleen een heldere definitie van waarden kan worden gegeven, maar ook dat de vragen van de WRR systematisch kunnen worden beantwoord:

De vraag om wiens waarden het gaat kan in dit geval worden beantwoord met “de waarden van individuen en de waarden van culturen”. Wat wordt er gewaardeerd? De WRR was hierbij op zoek naar een hiërarchie van basale en minder basale waarden. In plaats van een hiërarchie blijken waarden dimensies te vormen. De meeste typen waarden vallen onder deze dimensies. Wie zijn de begunstigden van waarden? De WRR maakte hier een onderscheid tussen egoïstische en altruïstische waarden. Uit de typologie van Schwartz blijkt

dit onderscheid te beperkt: het vormt maar één van de twee dimensies van waarden ("Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin"). Individuele waarden kunnen ook onder de dimensie "Ondernemendheid versus Behoudendheid" vallen. Waarden kunnen beter worden gezien als antwoorden op drie belangrijke zaken: de behoeften van individuen als biologische organismen, de vereisten voor het participeren in gecoördineerde sociale interactie, en de vereisten voor een soepel functioneren en overleven van groepen. Is een waarde extrinsiek of intrinsiek? De tien typen waarden die Schwartz onderscheidt en alle waarden die hier onder vallen zouden kunnen worden gezien als extrinsiek: zij verwijzen op individueel niveau naar de vier polen van de twee dimensies *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin* en *Ondernemendheid versus Behoudendheid*, en op cultureel niveau naar de zes polen van de dimensies *Conservatisme versus Autonomie*, *Hiërarchie versus Egalitarisme* en *Overheersing versus Harmonie*. Deze polen zouden kunnen worden gezien als intrinsieke waarden: zij verwijzen enkel naar zichzelf. De laatste vraag van de WRR of het gaat om een kortetermijnwaarde of om een langetermijnwaarde, is moeilijker te beantwoorden met de theorie van Schwartz. Maar wat wordt er precies bedoeld met een langetermijnwaarde en een kortetermijnwaarde? De WRR geeft als voorbeeld de economische groei versus behoud van het natuurlijk milieu, en de solidariteit tussen generaties versus het persoonlijke belang. Deze waarden lijken op de culturele dimensies "Overheersing versus Harmonie" en "Autonomie versus Conservatisme". Alhoewel in de theorie van Schwartz niet expliciet een onderscheid wordt gemaakt tussen langetermijnwaarden en kortetermijnwaarden, kunnen we dit onderscheid dus toch terugzien in de dimensies die zijn gevonden.

Wanneer de dimensies van culturele waarden die Schwartz onderscheidt worden vergeleken met de zes waarden die de WRR als grondwaarden van de westerse cultuur heeft benoemd, blijken zij heel wat beter empirisch gestaafd. Schwartz biedt daarmee een beter antwoord op de vraag wat de fundamentele waarden van onze cultuur kunnen zijn die mogelijkerwijs botsen met de waarden van andere culturen.

Daarnaast heeft Schwartz laten zien dat bepaalde waarden wel degelijk specifiek gedrag tot gevolg kunnen hebben, dus dat een verschil in waarden tot concrete confrontaties kan leiden. Hiermee is ook een antwoord gevonden op de vraag wat de relatie tussen waarden, normen en gedrag is. Met de beantwoording van deze twee vragen is meer duidelijkheid gekomen over de betekenis van de stelling dat normen en waarden van verschillende culturen botsen. We kunnen nu overstappen naar de beantwoording van de empirische vraag of het waar is dat allochtonen in Nederland minder cultureel geïntegreerd zijn dan in Duitsland. Is er sprake van

een grotere botsing van culturele waarden (en daarmee van normen) tussen allochtonen en autochtonen in Nederland dan in Duitsland?

2.2. Waarden van autochtonen en allochtonen in Nederland en Duitsland

Om te onderzoeken of er verschillen bestaan tussen Nederland en Duitsland in de culturele integratie van allochtonen wordt ook hier gebruik gemaakt van gegevens uit de European Social Survey (ESS). Een onderdeel van de ESS wordt gevormd door Schwartz's *Basic Human Values Scale*, waarmee de tien typen waarden worden gemeten die Schwartz heeft onderscheiden. De antwoorden op deze vragenlijst worden hier geanalyseerd, om de waarden van autochtonen en allochtonen in Nederland en Duitsland en eventuele verschillen daartussen te meten. Wanneer er geen verschil in waarden bestaat tussen allochtonen en autochtonen, kan worden gesteld dat allochtonen cultureel geïntegreerd zijn. Naarmate het verschil groter is, zijn zij minder goed geïntegreerd. Het gaat hierbij om waarden op individueel niveau, dus om de scores op de twee onderliggende bipolaire dimensies *Ondernemendheid versus Behoudendheid* en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin* (zie Box 2). Deze dimensies komen te voorschijn door de scores op de tien typen waarden te analyseren, en zijn dus niet als zodanig bipolair gemeten. Hierdoor bestaat er niet één score per dimensie, maar zijn er scores voor alle vier de polen Ondernemendheid, Behoudendheid, Maatschappelijk succes en Gemeenschapszin.

De analyses worden op twee verschillende niveaus uitgevoerd: in de eerste plaats wordt *binnen* Nederland en Duitsland gekeken naar overeenkomsten en verschillen in waarden tussen de autochtone bevolking en de groep allochtonen[4] in het geheel. Zo kan worden vastgesteld in hoeverre allochtonen wat betreft hun individuele waarden lijken op autochtonen, en op dat vlak dus cultureel geïntegreerd zijn. Het tweede niveau van analyse is *tussen* Nederland en Duitsland: er wordt gekeken of Nederland en Duitsland verschillen in de mate waarin allochtonen in hun culturele waarden lijken op autochtonen. Op die manier kan worden vastgesteld in welk van de twee landen allochtonen cultureel het meest zijn geïntegreerd. Wanneer bijvoorbeeld allochtonen in Duitsland behoudender zijn dan autochtonen, maar zij in Nederland niet significant behoudender zijn, kan worden geconcludeerd dat moslims in Duitsland minder goed geïntegreerd zijn dan in Nederland.

[4] "Allochtoon" is hier opgevat als een persoon waarvan minstens één ouder in het buitenland is geboren.

Naast de vergelijking van de waarden van allochtonen en autochtonen, wordt ook specifiek gekeken naar de overeenkomsten en verschillen in waarden van moslims en niet-moslims. Dit wordt gedaan omdat het in de discussie rond de botsing van waarden in de meeste gevallen gaat om een botsing met islamitische waarden. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat in Duitsland de groep allochtonen in het geheel niet behoudender is dan de autochtone bevolking, maar dat de groep islamitische allochtonen wel significant meer behoudend is dan de autochtone, niet-islamitische bevolking. In dat geval zou kunnen worden geconcludeerd dat moslims in Duitsland minder goed cultureel geïntegreerd zijn dan allochtonen in het algemeen.

Box 2.

Waarom individuele waarden en niet culturele waarden?

De groep allochtonen in zowel Nederland als Duitsland bestaat uit personen die afkomstig zijn uit een zeer groot aantal verschillende landen. Omdat het aantal personen per land erg klein is (vaak niet meer dan 1 à 2), kunnen de waarden op cultuurniveau niet worden geanalyseerd en kan de positie van de groepjes allochtonen uit hetzelfde land op de dimensies Conservatisme versus Autonomie, Hiërarchie versus Egalitarisme en Overheersing versus Harmonie niet worden bepaald. Deze positie wordt immers berekend door de gemiddelde scores van *landen* op elk paar waarden te correleren, en omdat deze gemiddelde scores gebaseerd zijn op een te klein aantal personen zijn zij niet representatief voor de gehele nationale cultuur. Voor het onderzoek naar de culturele integratie van allochtonen is de vergelijking van de individuele waarden van allochtonen en autochtonen echter relevanter: het gaat hier immers niet om de vraag of de culturen waar de allochtonen uitkomen bijvoorbeeld conservatiever zijn dan de Nederlandse of Duitse cultuur, maar of deze allochtonen zelf gemiddeld conservatiever zijn dan Nederlandse of Duitse autochtonen.
Vanwege het kleine aantal personen per land van herkomst kunnen ook de gemiddelde scores van de individuele waarden per land van herkomst niet worden berekend. Er kan dus geen zinnige uitspraak worden gedaan over bijvoorbeeld het verschil in waarden tussen Turkse en Ghanese allochtonen. Wel kan de gehele groep allochtonen in hun waarden worden vergeleken met de groep autochtonen. Ook kan de groep moslims worden vergeleken met de groep niet-moslims. De groep moslims bestaat zowel in Nederland als in Duitsland uit personen afkomstig uit verschillende landen, maar zij delen hun religie, en daarmee een belangrijke bron van waarden.

Nederland

Zoals eerder is beschreven identificeerde Schwartz tien typen waarden die op individueel niveau twee bipolaire dimensies vormen. Om te toetsen of de Basic Human Values Scale deze theoretisch beschreven dimensies daadwerkelijk meet, heb ik een factoranalyse uitgevoerd op de antwoorden op deze vragenlijst. Hieruit kwamen inderdaad de vier polen Ondernemendheid, Behoudendheid, Maatschappelijk succes en Gemeenschapszin te

voorschijn.[5] Vervolgens heb ik de gemiddelde scores op deze vier waarden van de groep autochtonen en de groep allochtonen in Nederland met elkaar vergeleken. In tabel 3 worden de resultaten van deze vergelijking weergegeven. Per type waarde loopt de schaal van 1 tot en met 6, waarbij 1 staat voor "helemaal zoals ik" en 6 voor "helemaal niet zoals ik". Naarmate de score hoger is, wordt de waarde dus minder sterk aangehangen.

Tabel 3. Gemiddelde scores op typen waarden van autochtonen en allochtonen in Nederland

Waarde	**Autochtonen NL (n=2052)**	**Allochtonen NL (n=249)**	**Uitkomst**
Behoudendheid	2.89	2.62	Meer allochtonen behoudend (p=0,000)
Ondernemendheid	3.12	3.07	n.s.**
Maatschappelijk succes	3.61	3.45	Allochtonen hechten meer aan maatschappelijk succes (p=0,011)
Gemeenschapszin	2.30	2.11	Allochtonen hebben meer gemeenschapszin (p=0,000)

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen
**n.s. = niet significant

Om te bepalen of de verschillen tussen de groep autochtonen en allochtonen significant zijn, maak ik gebruik van de "Mann-Whitney U" test. Hieruit blijkt dat allochtonen behoudender zijn en maatschappelijk succes en gemeenschapszin significant belangrijker vinden dan autochtone Nederlanders. Allochtonen en autochtonen verschillen niet significant in hun ondernemendheid. Geconcludeerd kan worden dat allochtonen in hun basiswaarden verschillen van autochtonen in Nederland. Er zit echter een addertje onder het gras: bij deze toetsing bestond de groep allochtonen uit zowel islamitische als niet-islamitische allochtonen. Het is goed mogelijk dat de verschillen in waarden tussen de gehele groep allochtonen en de groep autochtonen worden veroorzaakt door de groep moslims binnen de allochtone groep. Daarom wordt dezelfde vergelijking gemaakt tussen autochtonen en allochtonen, waarbij de groep moslims uit de groep allochtonen is geselecteerd. De groep allochtonen bestaat nu dus alleen nog uit niet-islamitische personen (zie tabel 4).

Het blijkt dat de meeste verschillen die tussen allochtonen en autochtonen waren gevonden, niet werden veroorzaakt door de waarden van de groep moslims: nog steeds zijn allochtonen significant meer behoudend en hebben zij meer gemeenschapszin. Dit betekent dat allochtonen meer waarde hechten aan een veilige omgeving en bescheiden gedrag dan autochtonen, en waarden als het helpen van mensen in de naaste omgeving en loyaal zijn aan

[5] Zie bijlage voor uitgebreide bespreking van de analyses.

vrienden meer onderschrijven dan autochtonen. Er is echter geen verschil meer tussen autochtonen en allochtonen in de mate waarin zij hechten aan maatschappelijk succes. Allochtonen en autochtonen hechten dus in gelijke mate aan succes, respect en rijkdom. Dit eerder gevonden verschil werd veroorzaakt door de groep moslims binnen de groep allochtonen. Er zal later worden teruggekomen op de specifieke verschillen en overeenkomsten in waarden van autochtonen en islamitische allochtonen. Allochtonen verschillen niet van autochtonen in ondernemendheid: zij vinden plezier, avontuur en lol maken even belangrijk als autochtonen. De conclusie is dat allochtonen in de twee basiswaarden Behoudendheid en Gemeenschapszin verschillen van autochtonen in Nederland.

Tabel 4. Gemiddelde scores op typen waarden van autochtonen en niet-islamitische allochtonen in Nederland

Factor	**Autochtonen NL**	**Niet-islamitische allochtonen NL**	**Vergelijking**
Behoudendheid	2.89	2,68	Allochtonen zijn meer behoudend (p=0,003)
Ondernemendheid	3.12	3,09	n.s.
Maatschappelijk succes	3.61	3,54	n.s.
Gemeenschapszin	2.30	2,11	Allochtonen hebben meer gemeenschapszin (p=0,000)

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Duitsland

Wanneer de gemiddelde scores van autochtonen en allochtonen in Duitsland worden vergeleken (zie tabel 5), komt er een ander beeld naar voren dan in Nederland. In de vergelijking tussen allochtonen en autochtonen is de groep moslims al gelijk uit de groep allochtonen geselecteerd, zodat de groep allochtonen enkel uit niet-islamitische personen bestaat. Allochtonen en autochtonen blijken niet te verschillen in de waarden behoudendheid, maatschappelijk succes, gemeenschapszin en ondernemendheid. Zij verschillen dus niet in de mate waarin zij waarde hechten aan zaken als tradities, anderen helpen, succes, rijkdom, veiligheid, plezier et cetera. Geconcludeerd kan worden dat allochtonen niet verschillen in hun basiswaarden van autochtonen in Duitsland.

Tabel 5. Gemiddelde scores op typen waarden van autochtonen en niet-islamitische allochtonen in Duitsland

Waarde	Autochtonen D (n=2345)	Niet-islamitische allochtonen D (n=257)	Vergelijking
Behoudendheid	2.87	2,79	n.s.
Ondernemendheid	3.35	3,21	n.s.
Maatschappelijk succes	3.56	3,56	n.s.
Gemeenschapszin	2.16	2,11	n.s.

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Nu is het tijd voor de tweede stap in de analyse: van een vergelijking tussen bevolkingsgroepen binnen Nederland en Duitsland afzonderlijk, stappen we over naar een vergelijking tussen Nederland en Duitsland. We weten nu hoe het er voor staat met de culturele integratie van niet-islamitische allochtonen in beide landen, maar we weten nog niet hoe goed allochtonen in beide landen in verhouding tot elkaar zijn geïntegreerd op cultureel gebied.

Vergelijking Nederland en Duitsland

In tabel 6 wordt de vergelijking tussen Nederland en Duitsland weergegeven voor allochtonen en autochtonen. Bij de groep allochtonen zijn de moslims er uitgehaald, dus gaat het enkel om niet-islamitische allochtonen. Uit de tabel blijkt dat er een groot verschil bestaat tussen de mate van culturele integratie van allochtonen in Nederland en Duitsland. Waar in Nederland allochtonen op twee van de vier waarden verschillen van autochtonen, is dit in Duitsland bij geen één waarde het geval.

Tabel 6. Belangtoekenning aan waarden tussen allochtonen en autochtonen, in Nederland en Duitsland

Waarde	Nederland	Duitsland
Behoudendheid	Allochtonen meer behoudend dan autochtonen (p=0.003)	n.s.
Openheid verander.	n.s.	n.s.
Maatschappelijk succes	n.s.	n.s.
Gemeenschapszin	Allochtonen hebben meer gemeenschapszin dan autochtonen (p=0.000)	n.s.

*n.s. = niet significant

Geconcludeerd kan worden dat niet-islamitische allochtonen cultureel beter zijn geïntegreerd in Duitsland dan in Nederland; zij verschillen in Nederland in hun basiswaarden meer van autochtonen dan in Duitsland het geval is. De vraag is nu hoe dit verschil tussen Nederland en Duitsland verklaard kan worden. Kan het verschil in culturele integratie toegeschreven worden aan het verschil in integratiemodel van Nederland en Duitsland, of is er een andere oorzaak aan te wijzen?

Het verschil tussen Nederland en Duitsland in culturele integratie van allochtonen

Uit de tot nu toe gevonden resultaten blijkt dat allochtonen in Duitsland cultureel beter geïntegreerd zijn in Duitsland dan in Nederland. Het ziet er naar uit dat critici gelijk krijgen in hun stelling dat het Nederlandse integratiebeleid een stuk minder effectief is voor de culturele integratie van migranten dan het Duitse integratiebeleid. Bij deze stelling wordt er vanuit gegaan dat Nederlandse en Duitse autochtonen dezelfde waarden onderschrijven, en dat allochtonen in Duitsland zich beter hebben aangepast aan deze waarden dan allochtonen in Nederland. Er is echter ook een alternatieve verklaring die niet op voorhand kan worden uitgesloten. Het is immers goed mogelijk dat Nederlandse en Duitse autochtonen helemaal niet dezelfde waarden hebben. In dat geval zou het kunnen dat de waarden van de allochtonen sowieso beter aansluiten bij de waarden van de Duitse autochtonen dan bij de waarden van de Nederlandse autochtonen. Om dit te achterhalen moeten de gemiddelde scores op de vier individuele waarden van de autochtonen in Nederland en Duitsland onderling met elkaar worden vergeleken. Ook moet als extra controle een vergelijking worden gemaakt tussen Nederlandse en Duitse allochtonen onderling. Op die manier kunnen we een beter inzicht krijgen waar de gevonden verschillen precies vandaan komen.

Vergelijking Nederlandse en Duitse autochtonen

In tabel 7 worden de gemiddelde scores op de waarden voor Nederlandse en Duitse autochtonen weergegeven, evenals een vergelijking tussen deze twee bevolkingsgroepen. Uit deze tabel komt duidelijk naar voren dat Nederlandse en Duitse autochtonen helemaal niet hetzelfde waardepatroon hebben. Op drie van de vier waarden verschillen zij: Nederlandse autochtonen zijn ondernemender, terwijl Duitse autochtonen daarentegen meer behoudend

zijn en meer waarde hechten aan gemeenschapszin.[6] Waar Nederlandse autochtonen dus meer waarde hechten aan plezier en avontuur, zijn Duitse autochtonen meer gericht op veiligheid, bescheidenheid en tradities, en op begrip voor andere mensen en het helpen van anderen.

Tabel 7. Gemiddelde scores op typen waarden van autochtonen in Nederland en Duitsland

Waarde	Autochtonen NL	Autochtonen D	Vergelijking NL - D
Behoudendheid	2.89	2.87	Duitse autochtonen meer behoudend (p=0.009)
Ondernemendheid	3.12	3.35	Nederlandse autochtonen meer ondernemend (p=0.00)
Maatschappelijk succes	3.61	3.56	n.s.
Gemeenschapszin	2.30	2.16	Duitse autochtonen hebben meer gemeenschapszin (p=0.00)

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Vergelijking Nederlandse en Duitse allochtonen

In tabel 8 wordt dezelfde vergelijking gemaakt tussen Nederlandse en Duitse allochtonen, waarbij alleen wordt gekeken naar niet-islamitische allochtonen. Hieruit blijkt dat de allochtonen in Nederland en Duitsland onderling op geen enkele basiswaarde van elkaar verschillen. Zij vinden dus in gelijk mate behoudendheid, maatschappelijk succes, gemeenschapszin en ondernemendheid belangrijk. Waar Nederlandse en Duitse autochtonen dus onderling behoorlijk van elkaar verschillen, bestaan er tussen de allochtonen in Nederland en Duitsland geen significante verschillen in hun waarden.

Tabel 8. Gemiddelde scores op typen waarden van allochtonen in Nederland en Duitsland

Waarde	Allochtonen NL	Allochtonen D	Vergelijking NL - D
Behoudendheid	2,68	2,79	n.s.
Ondernemendheid	3,09	3,21	n.s.
Maatschappelijk succes	3,54	3,56	n.s.
Gemeenschapszin	2,11	2,11	n.s.

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

[6] Wanneer naar de gemiddelde scores op conservatisme wordt gekeken (2,89 en 2,87) lijkt dit verschil te klein om significant te zijn. De Mann Whitney U test is echter niet gebaseerd op gemiddelden, maar op verdelingen. Zie de bijlage.

Vergelijking culturele integratie tussen Nederland en Duitsland

Wat kan er geconcludeerd worden wanneer alle resultaten worden samengevoegd? Een zeer belangrijke bevinding is dat Nederlandse en Duitse autochtonen sterk van elkaar verschillen in hun basiswaarden, terwijl niet-islamitische allochtonen in Nederland en Duitsland op geen enkele basiswaarde verschillen. Het lijkt er op dat deze groepen allochtonen zich niet zozeer hebben aangepast aan de waarden van het gastland, maar dat hun waarden goed of minder goed aansloten bij de waarden van de autochtone bevolking. We zullen nu per waarde bekijken of deze interpretatie hout snijdt.

Behoudendheid. Niet-islamitische allochtonen zijn in Nederland meer behoudend dan autochtonen. In Duitsland verschilt deze groep allochtonen op deze waarde niet van autochtonen. Wanneer Nederlandse en Duitse autochtonen onderling worden vergeleken, blijken Nederlandse autochtonen significant minder behoudend te zijn dan Duitse autochtonen. Nederlandse en Duitse allochtonen verschillen niet significant van elkaar hun behoudendheid. De behoudendheid van zowel Duitse als Nederlandse allochtonen sluit dus beter aan bij de behoudendheid van de Duitse autochtonen. Er is hier niet zozeer sprake van aanpassing als wel van inpassing: de allochtonen in Nederland vinden geen goede aansluiting bij de autochtonen, terwijl de allochtonen in Duitsland zich goed kunnen vinden in de behoudendheid van de autochtone bevolking.

Ondernemendheid. Hier zijn de resultaten minder eenduidig. Niet-islamitische allochtonen verschillen in Nederland en Duitsland niet van de autochtone bevolking in ondernemendheid. Deze groepen Nederlandse en Duitse allochtonen verschillen hierin ook niet onderling van elkaar. Nederlandse en Duitse autochtonen verschillen echter wel: autochtonen in Nederland zijn significant ondernemender dan autochtonen in Duitsland.[7] Wanneer wordt gekeken naar de verdelingen van de autochtone en allochtone groepen in plaats van naar hun gemiddelde scores, blijkt dat zowel in Nederland als in Duitsland in verhouding veel allochtonen behoorlijk ondernemend zijn. Het lijkt er daarom op dat allochtonen in Nederland iets beter aansluiten bij de ondernemendheid van de autochtone bevolking dan in Duitsland. De verschillen zijn echter te klein om significant te zijn, en deze conclusie moet dan ook met de nodige voorzichtigheid worden getrokken.

[7] Dit resultaat lijkt verrassend: aangezien Nederlandse autochtonen en allochtonen en Duitse autochtonen en allochtonen niet significant van elkaar verschillen en Nederlandse en Duitse allochtonen ook niet, lijkt het een tegenstrijdigheid dat Nederlandse en Duitse autochtonen wel onderling significant van elkaar verschillen. Dit resultaat heeft echter te maken met het feit dat de Mann Whitney U test is gebaseerd op verdelingen en niet op gemiddelden. Voor een meer uitgebreide uitleg, zie bijlage.

Maatschappelijk succes. Bij deze waarde verschillen geen van de vier groepen van elkaar: autochtonen en allochtonen in Nederland verschillen niet, autochtonen en allochtonen in Duitsland verschillen niet, Nederlandse en Duitse autochtonen verschillen onderling niet van elkaar en Nederlandse en Duitse allochtonen verschillen onderling ook niet van elkaar. Zowel in Nederland als in Duitsland vinden allochtonen dus een goede aansluiting bij deze waarde van de autochtone bevolking.

Gemeenschapszin. Nederlandse niet-islamitische allochtonen hechten meer belang aan deze waarde dan autochtonen, terwijl Duitse allochtonen en autochtonen hierin niet verschillen. Nederlandse en Duitse allochtonen blijken onderling echter niet op deze waarde te verschillen, terwijl Duitse autochtonen significant meer waarde hechten aan gemeenschapszin dan Nederlandse autochtonen. Evenals bij behoudendheid lijkt het dus beter om hier te spreken van inpassing dan van aanpassing: zowel Duitse als Nederlandse allochtonen sluiten in hun gemeenschapszin goed aan bij de Duitse autochtone bevolking. Omdat Nederlandse autochtonen echter minder waarde hechten aan gemeenschapszin, is er hier een minder goede aansluiting met Nederlandse allochtonen.

Er kan geconcludeerd worden dat het verschil in culturele integratie van niet-islamitische allochtonen tussen Nederland en Duitsland inderdaad beter te verklaren is uit een goede of minder goede aansluiting van waarden bij de autochtone bevolking, dan van aanpassing van allochtonen in hun waarden. Dit impliceert dat voor deze groep allochtonen het bestaande integratiemodel in het gastland weinig invloed heeft gehad. Allochtonen in Duitsland zijn dus niet zozeer beter cultureel geïntegreerd dan Nederlandse allochtonen vanwege een effectiever integratiemodel, maar vanwege een goede aansluiting op de culturele waarden van Duitse autochtonen. Met deze conclusie lijkt de stelling dat het Nederlandse integratiebeleid heeft gefaald, te worden ontkracht. We hebben echter tot nu toe een belangrijke groep allochtonen uitgesloten van dit onderzoek, namelijk islamitische allochtonen. De discussie rond de botsing van culturen spitst zich meestal juist toe op de waarden van moslims. Misschien zal de vergelijking van de waarden van moslims en autochtonen in Nederland en Duitsland een ander licht doen schijnen op de vraag wat het effect van het integratiemodel op de culturele integratie van migranten is.

2.3 Waarden van moslims en autochtonen in Nederland en Duitsland

Om te onderzoeken in hoeverre moslims in hun waarden verschillen of overeenkomen met niet-moslims in Nederland en Duitsland wordt ook hier een vergelijking gemaakt tussen de scores op de vier individuele waarden. We beginnen met de vergelijking binnen Nederland: in tabel 9 worden de gemiddelde scores van Nederlandse moslims en niet-moslims op de vier waarden weergegeven. Daarbij moet worden opgemerkt dat de gehele populatie moslims een allochtone achtergrond heeft. Deze populatie is dus in wezen een selectie uit de allochtone populatie, terwijl de populatie niet-moslims min of meer gelijk is aan de autochtone populatie.

Tabel 9. Gemiddelde scores op typen waarden van niet-moslims en moslims in Nederland

Waarde	**Niet-moslims NL (n=2200)**	**Moslims NL (n=48)**	**Vergelijking**
Behoudendheid	2.88	2.27	Moslims meer behoudend (p=0,000)
Ondernemendheid	3.12	2.98	n.s.
Maatschappelijk succes	3.61	3.06	Moslims hechten meer aan maatschappelijk succes (p=0,000)
Gemeenschapszin	2.28	2.05	Moslims hebben meer gemeenschapszin (p=0,040)

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Moslims blijken in Nederland op een aantal belangrijke waarden te verschillen van de niet-islamitische autochtonen: moslims zijn behoudender, meer gericht op maatschappelijk succes en zij hebben meer gemeenschapszin dan autochtonen. Moslims vinden het dus belangrijker om tradities te volgen, zich netjes te gedragen en zich bescheiden op te stellen dan autochtonen. Bovendien hechten zij meer waarde aan succes en rijkdom, en vinden zij loyaliteit naar vrienden toe en het helpen van anderen belangrijker dan autochtone Nederlanders. Moslims verschillen niet significant van autochtonen in de mate van ondernemendheid.

Duitsland

Hoe ziet het waardepatroon van moslims en niet-moslims er in Duitsland uit? In tabel 10 zijn de scores van moslims en niet-moslims op de vier individuele waarden weergegeven.

Tabel 10. Gemiddelde scores op typen waarden van niet-moslims en moslims in Duitsland

Waarde	Niet-moslims D (n=2629)	Moslims D (n=60)	Vergelijking
Behoudendheid	2.86	2.59	Moslims meer behoudend (p=0,049)
Openheid verander.	3.33	3.32	n.s.
Maatschappelijk succes	3.56	3.33	n.s. (p=0,060)
Gemeenschapszin	2.15	2.27	n.s.

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Er bestaat in Duitsland een iets ander patroon van verschil en overeenkomst in waarden tussen moslims en niet-islamitische autochtonen dan in Nederland. Zij verschillen niet significant in de mate waarin zij hechten aan ondernemendheid en gemeenschapszin. Ook verschillen zij niet significant in de mate waarin zij maatschappelijk succes belangrijk vinden, maar er is hier wel een trend aanwezig dat moslims dit belangrijker vinden dan autochtonen met een overschrijdingskans van 0.06. Moslims zijn in Duitsland wel significant behoudender dan autochtonen. Ook in dit geval is dit verschil echter maar net significant met een overschrijdingskans van 0.049, en kan ook hier beter gesproken worden van een trend. Deze trend blijkt voort te vloeien uit het verschil in de waarde die wordt gehecht aan tradities: moslims blijken deze significant belangrijker te vinden dan autochtone Duitsers.

Vergelijking Nederland en Duitsland

Wanneer Nederland en Duitsland worden vergeleken in de mate waarin moslims verschillen van autochtonen, blijken er grotere verschillen te bestaan in Nederland dan in Duitsland (zie tabel 11).

Tabel 11. Belangtoekenning aan waarden tussen moslims en niet-moslims, in Nederland en Duitsland

Waarde	Nederland	Duitsland
Behoudendheid	Meer moslims dan niet-moslims (p=0.000)	Moslims meer behoudend (p=0.049)
Openheid verander.	n.s.	n.s.
Maatschappelijk succes	Meer moslims dan niet-moslims (p=0.000)	n.s. (p=0.060)
Gemeenschapszin	Meer moslims dan niet-moslims (p=0.040)	n.s.

*n.s. = niet significant

Nederlandse moslims hechten meer waarde aan maatschappelijk succes en gemeenschapszin dan autochtonen, terwijl in Duitsland deze verschillen zich niet voordoen. Zowel in Nederland als in Duitsland zijn moslims behoudender dan autochtonen, en in beide landen verschillen moslims en autochtonen niet in hun ondernemendheid. Moslims in Nederland zijn dus minder goed cultureel geïntegreerd dan moslims in Duitsland.

Het verschil in culturele integratie tussen moslims in Nederland en moslims in Duitsland zou het gevolg kunnen zijn van het verschil in integratiemodel van beide landen. Zoals eerder is gebleken, heeft het verschil in culturele integratie van niet-islamitische allochtonen in Nederland en Duitsland echter weinig te maken met het bestaande integratiemodel. Er kan eerder worden gesproken van een goede of minder goede inpassing in het waardepatroon van de autochtone bevolking, dan van een aanpassing aan dit waardepatroon. Maar het is natuurlijk goed mogelijk dat critici van het Nederlandse integratiebeleid gelijk hebben wanneer specifiek naar de culturele integratie van moslims wordt gekeken. Om dit te onderzoeken zullen nu moslims in Nederland en Duitsland onderling worden vergeleken.

Vergelijking tussen Nederlandse en Duitse moslims

Uit een vergelijking tussen Nederlandse en Duitse autochtonen is gebleken dat zij in belangrijke mate van elkaar verschillen in hun waardepatroon: Nederlandse autochtonen zijn ondernemender, terwijl Duitse autochtonen behoudender zijn en meer waarde hechten aan gemeenschapszin (zie tabel 7). In tabel 12 wordt dezelfde vergelijking gemaakt tussen Nederlandse en Duitse moslims. Hier blijkt zich één belangrijk verschil voor te doen: Nederlandse moslims blijken significant behoudender dan Duitse moslims. Zij hechten meer waarde aan het volgen van regels en behoorlijk gedrag dan Duitse moslims. Wat betreft ondernemendheid, maatschappelijk succes en gemeenschapszin bestaan er geen significante verschillen tussen moslims in Nederland en Duitsland.

Tabel 12. Gemiddelde scores op typen waarden van moslims in Nederland en Duitsland

Waarde	Moslims NL	Moslims D	Vergelijking NL - D
Behoudendheid	2,27	2,59	Nederlandse moslims meer behoudend (p=0,035)
Openheid verander.	2,98	3,32	n.s.
Maatschappelijk succes	3,06	3,33	n.s.
Gemeenschapszin	2,05	2,27	n.s.

N.B. Naarmate de score hoger is, wordt het type waarde minder aangehangen

Wat kan er worden geconcludeerd wanneer alle resultaten rond het waardepatroon van moslims in Nederland en Duitsland worden samengevoegd? Een eerste – methodologisch getinte – conclusie is dat de vier basiswaarden in de praktijk geen tegengestelde polen vormen. Nederlandse moslims hechten immers meer waarde aan maatschappelijk succes én meer waarde aan gemeenschapszin dan autochtonen. Dit lijkt een vreemde bevinding wanneer de theorie van Schwartz er op wordt nageslagen, maar is niet zo moeilijk te verklaren. In de eerste plaats bestaan er wel degelijk grote verschillen in de prioriteit die wordt gegeven aan maatschappelijk succes en gemeenschapszin wanneer binnen de groep moslims wordt gekeken: zij hechten duidelijk meer waarde aan gemeenschapszin dan aan maatschappelijk succes. Een tweede, meer statistische, verklaring is dat personen geneigd zijn alle waarden die in de vragenlijst worden genoemd in meer of iets mindere mate als belangrijk te beoordelen. Hierdoor krijgen alle waarden in verhouding vrij hoge scores, en worden de correlaties tussen de meeste waarden positief. Dit leidt er toe dat factoren die gebaseerd zijn op zulke ruwe data meestal niet bipolair zijn. Wanneer voor deze antwoordtendentie wordt gecontroleerd, worden de onderlinge correlaties tussen waarden minder hoog en komen de bipolaire dimensies te voorschijn (Schwartz, 1995) Omdat hier niet voor deze antwoordtendentie is gecontroleerd, kan niet met zekerheid worden gezegd of hiermee de tegengestelde polen te voorschijn zouden komen, of dat de theoretische bipolaire dimensies zich hier in de praktijk niet voordoen.

Eerder is geconcludeerd dat niet-islamitische allochtonen in Duitsland niet zozeer beter cultureel geïntegreerd zijn dan Nederlandse allochtonen vanwege een effectiever integratiemodel, maar vanwege een goede aansluiting op de culturele waarden van Duitse autochtonen. Geldt deze conclusie ook wanneer islamitische allochtonen in hun waarden worden vergeleken met autochtonen in Nederland en Duitsland? Voor de waarden *Ondernemendheid* en *Gemeenschapszin* bestaat hetzelfde patroon tussen islamitische allochtonen en autochtonen als tussen niet-islamitische allochtonen en autochtonen. Moslims verschillen noch in Nederland, noch in Duitsland van autochtonen in ondernemendheid. Wat betreft gemeenschapszin sluiten zowel Nederlandse als Duitse moslims beter aan bij Duitse autochtonen dan bij Nederlandse autochtonen. Er is hier dus net als bij de niet-islamitische allochtonen eerder sprake van een betere culturele inpassing dan van een betere aanpassing in Duitsland.

Het patroon wijkt echter af voor de waarden *Maatschappelijk succes* en *Behoudendheid*. Om te beginnen de waarde *Maatschappelijk succes*: in Nederland hechten

moslims hier significant meer waarde aan dan autochtonen, terwijl er in Duitsland geen significant verschil bestaat tussen moslims en autochtonen in de mate waarin zij deze waarde onderschrijven. Wel is er een trend dat moslims deze waarde belangrijker vinden dan autochtonen. Nederlandse en Duitse autochtonen verschillen onderling niet significant op deze waarde, en Nederlandse en Duitse moslims ook niet.[8] Wanneer wordt gekeken naar de verdelingen van de islamitische en de autochtone groepen in plaats van de gemiddelde scores op deze waarde, blijk dat zowel in Nederland als in Duitsland een grote groep moslims waarde hecht aan maatschappelijk succes in verhouding tot de autochtonen. Omdat er bovendien in Duitsland een trend bestaat dat moslims meer waarde hechten aan maatschappelijk succes dan autochtonen, kan voorzichtig worden geconcludeerd dat moslims in Duitsland zich iets hebben aangepast aan de Duitse autochtone bevolking, terwijl dit voor Nederlandse moslims niet opgaat.

Tenslotte de waarde *Behoudendheid*: Er kan worden geconstateerd dat moslims in Nederland behoudender zijn dan welke andere groep ook. Nederlandse moslims zijn niet alleen behoudender dan Nederlandse en Duitse autochtonen, zij zijn ook significant behoudender dan Duitse moslims. Dit is een zeer interessante bevinding, omdat zich nog nergens significante verschillen hebben voorgedaan tussen Nederlandse en Duitse (al dan niet islamitische) allochtonen. Dit resultaat kan op twee manieren worden uitgelegd: ofwel de Duitse moslims waren even behoudend als de Nederlandse moslims, en de Duitse moslims hebben zich iets meer aangepast aan de behoudendheid van Duitse autochtonen, ofwel de Nederlandse moslims waren in eerste instantie even behoudend als de Duitse moslims en Nederlandse moslims zijn in de loop van de tijd behoudender geworden. Het eerste alternatief zou er op duiden dat het Nederlandse integratiemodel geen effect heeft gehad op de integratie van moslims wanneer het om behoudendheid gaat, terwijl het Duitse integratiemodel een positief effect hierop heeft gehad. Uit het tweede alternatief vloeit een ernstiger conclusie voort: waar het Duitse integratiemodel geen effect heeft gehad op de integratie van moslims wat betreft behoudendheid, zou het Nederlandse integratiemodel een negatief effect op integratie hebben gehad.

Een belangrijke aanname die is gedaan bij de bespreking van deze resultaten, is dat de groepen moslims in Nederland en Duitsland niet significant van elkaar verschilden in hun waarden op het moment dat zij zich in beide landen vestigden. Wanneer er wel een verschil

[8] Hier doet zich een zelfde ogenschijnlijke tegenstrijdigheid voor als bij *Ondernemendheid* in de vergelijking tussen niet-islamitische allochtonen en autochtonen. Ook hier heeft dit resultaat te maken met het feit dat de Mann Whitney U test is gebaseerd op verdelingen en niet op gemiddelden.

zou bestaan, zouden de verschillen in culturele integratie immers makkelijk terug te voeren zijn op dit verschil in startpositie, en zou er niets kunnen worden gezegd over het effect van het integratiemodel van het gastland. Nu wordt in Nederland algemeen gedacht dat Duitsland meer hoogopgeleide migranten heeft aangetrokken dan Nederland (zie Böcker & Tränhardt, 2003 voor een kort overzicht), en opleidingsniveau hangt in het algemeen samen met meer progressieve waarden. Dit zou betekenen dat de migranten in Duitsland een andere startpositie hadden in hun waarden dan migranten in Nederland, en er daarom niets kan worden gezegd over het effect van het Nederlandse en Duitse integratiemodel op hun culturele integratie. Er bestaan echter geen betrouwbare en vergelijkbare gegevens over de opleidingskenmerken van migranten in beide landen (Böcker & Tränhardt, 2003), dus kan dit idee niet goed worden onderzocht. Aangezien dit idee niet is gebaseerd op betrouwbare gegevens en er in dit onderzoek hiervoor bovendien niet kan worden gecontroleerd, blijven we bij de aanname dat er geen verschillen bestonden tussen de groepen allochtonen in hun waarden toen zij zich in Nederland en Duitsland vestigden.

3. Integratiebeleid, weerstand van autochtonen en culturele integratie van migranten

In de vorige twee hoofdstukken heb ik onderzocht hoe het integratiemodel van Nederland en dat van Duitsland er uitziet, in hoeverre er verschillen bestaan tussen beide landen in de culturele integratie van migranten, en of er een relatie gelegd kan worden tussen de mate van de culturele integratie in Nederland en Duitsland en het verschil in integratiemodel van beide landen. Ik ben begonnen met een korte beschrijving van het in Nederland en Duitsland gevoerde integratiebeleid, en met een vergelijking van de mate waarin Nederland en Duitsland culturele groepsrechten hebben verleend aan migranten. Nederland heeft vanaf het begin van de jaren tachtig erkend een immigratieland te zijn en heeft sindsdien een duidelijk minderheden- en integratiebeleid gevoerd. Dit beleid was lange tijd vooral gericht op de emancipatie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving. Dat betekende dat er ruimte werd geboden aan de ontwikkeling van de eigen cultuur, taal en religie door middel van bijvoorbeeld overheidssteun voor eigen organisaties en de ontwikkeling van een inspraakstructuur. Dit emancipatiebeleid had een instrumentele en een meer ideologische grondslag: in de eerste plaats had Nederland goede ervaring met emancipatie langs confessionele scheidslijnen ten tijde van de verzuiling. Verschillende groeperingen konden naast elkaar bestaan en zich ontwikkelen zonder met elkaar in conflict te raken, omdat de elites wel met elkaar verbonden waren. Deze vorm van beleid leek een goede manier om nu de etnische minderheden in de samenleving te laten integreren. Een meer ideologische reden was het principe dat iedereen gelijk behandeld moet worden, omgeacht de culturele achtergrond. Omdat er vanuit werd gegaan dat in een samenleving de dominante culturele groep altijd wordt bevoordeeld, waren compenserende maatregelen nodig om gelijkheid van minderheidsgroepen te garanderen. In de jaren negentig werd dit principe meer en meer losgelaten en vervangen door een meer individuele benadering met een nadruk op de eigen verantwoordelijkheid. Er werd een minder vrijblijvend inburgeringsbeleid gevoerd, en vanaf 2003 werden strengere eisen aan naturalisatie gesteld.

Omdat Duitsland tot voor kort heeft ontkend een immigratieland te zijn, is er een veel minder duidelijk integratiebeleid gevoerd. De discussie heeft zich hier vooral geconcentreerd op de regels en eisen rond staatsburgerschap. Omdat Duitsland tot 2000 het principe van ius sanguinis hanteerde, is er een duidelijk verschil in de manier waarop met etnisch Duitse

immigranten en met niet-Duitse immigranten wordt omgegaan. Etnische Duitsers, de Aussiedler, krijgen automatisch het Duits staatsburgerschap, en omdat wordt verwacht dat zij in cultureel opzicht gelijk zijn aan de Duitsers krijgen zij te maken met een sterke druk om te assimileren. Voor niet-Duitse immigranten is het altijd een stuk moeilijker geweest het staatsburgerschap te verkrijgen, omdat zij aan een vrij strenge eis van "identificatie met de Duitse cultuur" moesten voldoen. Omdat stemrecht gekoppeld is aan staatsburgerschap, hebben veel migranten noch stemrecht op nationaal niveau, noch op lokaal niveau. Personen zonder de Duitse nationaliteit hebben het recht organisaties op te zetten, maar het wordt niet gestimuleerd en zeker islamitische instituties wordt het moeilijk gemaakt. Sinds 2000 zijn de eisen voor naturalisatie echter versoepeld en er zullen dan ook steeds meer migranten het staatsburgerschap verkrijgen. In hoeverre Duitsland hierop zal reageren met een expliciet integratiebeleid is nog onduidelijk.

Wanneer Nederland en Duitsland worden vergeleken in de manier waarop zij omgaan met de culturele achtergrond van migranten, blijkt dat Nederland – ondanks de ontwikkeling naar een minder vrijblijvend inburgeringsbeleid – meer ruimte biedt aan migranten om hun culturele identiteit te behouden en te ontwikkelen dan in Duitsland. Wanneer Nederland en Duitsland worden vergeleken in de mate waarin culturele assimilatievoorwaarden worden gesteld aan naturalisatie, de mate waarin de staat bepaalde cultuuruitingen toestaat, de erkenning van culturele verschillen binnen publieke instituties, politieke representatierechten, en vormen van positieve actie bij de overheid en in de marktsector, blijkt Nederland op al deze gebieden even of minder restrictief te zijn dan Duitsland. Op geen enkel gebied is Duitsland minder restrictief dan Nederland, en omgekeerd verleent Nederland in de meeste gevallen meer culturele rechten dan Duitsland. Geconcludeerd kan worden dat Nederland altijd een meer multicultureel beleid heeft gevoerd ten aanzien van migranten dan Duitsland.

Naast het beleid heb ik nog een ander aspect van het Nederlandse en Duitse integratiemodel onderzocht, namelijk de houding van de autochtone bevolking ten opzichte van migranten. Daarbij heb ik gekeken naar algemene weerstand en persoonlijke contacten tussen autochtonen en migranten. Duitsers zijn het meer eens dan Nederlanders met algemene negatieve stellingen over immigratie en vinden economische kwalificaties van migranten belangrijk. Dit duidt er op dat Duitsers migranten vooral zien als concurrenten op de arbeidsmarkt. Nederlanders vinden evenals Duitsers economische kwalificaties belangrijker dan bepaalde groepskenmerken, zoals een christelijke achtergrond en het hebben van een blanke huid, maar zij vinden deze kenmerken wel een stuk belangrijker dan Duitsers. Zij benadrukken daarmee het (cultureel en religieus) "anders zijn" van migranten. Wat betreft het

persoonlijke contact hebben Duitsers significant meer migranten als vrienden en buren dan Nederlanders. Ook staan Duitsers meer open voor persoonlijk contact met migranten. Geconcludeerd kan worden dat het Nederlandse integratiemodel een in verhouding multicultureel beleid koppelt aan een vrij negatieve houding van autochtonen ten opzichte van migranten. In Duitsland bestaat het integratiemodel daarentegen uit een behoorlijk restrictief beleid in combinatie met een meer open houding van de autochtone bevolking naar migranten.

In het tweede hoofdstuk verlegde ik mijn aandacht van de onafhankelijke variabele naar de afhankelijke variabele. Voordat ik de empirische vraag beantwoordde of in Nederland sprake is van een sterkere mate van botsing in normen en waarden tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland, probeerde ik eerst te verduidelijken wat die botsing precies inhoudt. Daartoe moest in de eerste plaats worden verhelderd wat de relatie is tussen waarden, normen en gedrag, en in de tweede plaats om welke waarden het bij een botsing kan gaan. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft gesteld dat waarden moeilijk te definiëren zijn, maar dat er wel een aantal vragen zijn waarmee een waarde beter kan worden geplaatst. Deze vragen blijken systematisch beantwoord te kunnen worden met de theorie van de psycholoog Schwartz over individuele en culturele waarden. Schwartz beredeneerde dat er een aantal basiswaarden bestaan waarop personen uit verschillende culturen kunnen verschillen. Deze waarden vormen twee dimensies: *Behoudendheid versus Ondernemendheid* en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin*. Zowel niet-islamitische allochtonen als moslims blijken op deze dimensies meer te verschillen van autochtonen in Nederland dan in Duitsland het geval is. Niet-islamitische allochtonen zijn in Nederland behoudender dan autochtonen en zij hechten meer waarde aan gemeenschapszin, terwijl in Duitsland geen significante verschillen bestaan tussen niet-islamitische allochtonen en autochtonen. Wanneer specifiek naar islamitische allochtonen wordt gekeken, blijken zij in Nederland even als de niet-islamitische allochtonen behoudender te zijn en gemeenschapszin belangrijker te vinden dan autochtonen, en daarnaast hechten zij meer waarde aan maatschappelijk succes dan autochtonen. In Duitsland is enkel een trend aanwezig dat moslims behoudender zijn dan autochtonen en meer waarde hechten aan maatschappelijk succes. Geconcludeerd kan worden dat migranten in Nederland minder cultureel geïntegreerd zijn dan de migranten in Duitsland. Mijn eerste onderzoeksvraag of er in Nederland sprake is van een grotere botsing van normen en waarden tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland, kan daarom bevestigend beantwoord worden.

Om te onderzoeken of dit verschil tussen Nederland en Duitsland terug te voeren is op de bestaande integratiemodellen in beide landen, heb ik de Nederlandse en Duitse autochtonen onderling op de vier basiswaarden met elkaar vergeleken, evenals de Nederlandse en Duitse niet-islamitische allochtonen onderling, en de Nederlandse en Duitse moslims onderling. Hierdoor kon een beter inzicht worden verkregen waar de gevonden verschillen precies vandaan komen. Allochtonen in Nederland en Duitsland bleken in hun waarden niet van elkaar te verschillen, terwijl Nederlandse en Duitse autochtonen behoorlijk van elkaar bleken te verschillen: Duitse autochtonen zijn behoudender dan Nederlandse autochtonen en zij hechten meer waarde aan gemeenschapszin, terwijl Nederlandse autochtonen meer ondernemend zijn dan Duitse autochtonen. Nederlandse en Duitse moslims bleken op één punt van elkaar te verschillen: Nederlandse moslims zijn significant behoudender dan Duitse moslims. Uit deze resultaten kan worden afgeleid dat het verschil tussen Nederland en Duitsland in de culturele integratie van migranten in het algemeen niet terug te voeren is op het verschil in integratiemodel van beide landen: de waarden van de groepen allochtonen blijken sowieso beter aan te sluiten op de waarden van Duitsers dan op de waarden van Nederlanders. Er kan dus beter worden gesproken van *inpassing* dan van *aanpassing*: allochtonen in Duitsland lijken in hun waarden meer op autochtonen dan in Nederland het geval is, en zij botsen dus minder met autochtonen in hun waarden dan allochtonen in Nederland botsen met autochtonen. In één geval blijkt het integratiemodel echter wel degelijk invloed te hebben gehad: het feit dat Nederlandse moslims in hun behoudendheid verschillen van Duitse moslims kan twee dingen betekenen: in de eerste plaats is het mogelijk dat de moslims in Duitsland even behoudend waren als de moslims in Nederland, maar zich meer hebben aangepast. Dit zou betekenen dat het Duitse integratiemodel in dit specifieke geval een positief effect heeft gehad op de culturele integratie van moslims, terwijl het Nederlandse model geen effect heeft gehad. De andere mogelijkheid is dat Nederlandse moslims even behoudend waren als Duitse moslims, maar in de loop van de tijd behoudender zijn geworden. Dit zou betekenen dat het Duitse integratiemodel geen effect heeft gehad op de behoudendheid van moslims, terwijl het Nederlandse model een negatief effect heeft gehad.

Het antwoord op mijn tweede onderzoeksvraag of de grotere botsing in Nederland van normen en waarden tussen migranten en autochtonen te verklaren is uit een verschil in integratiemodel van Nederland en Duitsland, luidt daarom dat dit over het algemeen niet het geval is. Een uitzondering vormt de culturele integratie van moslims: de grotere behoudendheid van moslims in Nederland is het gevolg van het verschil in integratiemodel van Nederland en Duitsland.

Conclusie en discussie

Migranten in Nederland verschillen in een aantal belangrijke grondwaarden van de autochtone bevolking. Zowel niet-islamitische als islamitische migranten zijn behoudender dan autochtonen, wat betekent dat zij meer waarde hechten aan een veilige omgeving, bescheiden gedrag en het volgen van regels. Ook vinden zij gemeenschapszin in de vorm van loyaal gedrag naar vrienden toe en het helpen van mensen in de naaste omgeving belangrijker dan autochtonen. Daarnaast hechten islamitische migranten meer waarde aan maatschappelijk succes dan autochtonen, wat in de praktijk inhoudt dat zij succes, respect en rijkdom belangrijker vinden dan autochtonen. Dit verschil in waarden tussen migranten en autochtonen kan ook een *botsing* van waarden worden genoemd, omdat dit verschil blijkt samen te hangen met een verschil in normen en daarmee gevolgen heeft voor het concrete gedrag van mensen. Het is daarmee niet enkel een theoretisch probleem, maar kan in de praktijk tot conflicten en confrontaties leiden.

De situatie in Nederland staat in groot contrast met de situatie in Duitsland. Daar bestaan geen significante verschillen tussen autochtonen en niet-islamitische allochtonen in hun grondwaarden. Wel bestaat er een trend dat moslims behoudender zijn dan autochtonen en meer waarde hechten aan maatschappelijk succes, maar dit verschil is een stuk minder groot dan tussen de Nederlandse moslims en Nederlandse autochtone bevolking. Er is dus nauwelijks sprake van culturele verschillen in Duitsland. Wanneer we naar oorzaken voor dit verschil in culturele integratie van migranten tussen beide landen gaan zoeken, ziet het er op het eerste gezicht naar uit dat dit weinig te maken heeft met het gevoerde integratiemodel. Duitsers zelf blijken een stuk behoudender te zijn dan Nederlanders, en hechten meer waarde aan gemeenschapszin dan Nederlanders. Daarmee sluiten de waarden van Duitsers nu eenmaal beter aan op die van migranten, terwijl de waarden van migranten in Nederland behoorlijk verschillen van die van de autochtone bevolking. Deze “culturele” verklaring laat weinig ruimte voor verandering; waarden zijn blijkbaar heel statisch. Enerzijds is deze conclusie positief: het culturele verschil tussen migranten en autochtonen in Nederland is niet terug te voeren op het integratiebeleid; critici van dit beleid hebben het bij het verkeerde eind. Anderzijds heeft deze verklaring ook een schaduwzijde: de botsing tussen culturen kan niet worden opgeheven, wat voor beleid ook wordt gevoerd. Of er nu op culturele aanpassing wordt ingezet of op het behoud van de eigen culturele identiteit, het zal niets aan de situatie veranderen. We zullen de botsing van culturen moeten accepteren.

De culturele verklaring blijkt echter niet altijd op te gaan. In één belangrijk geval blijkt het integratiemodel van Nederland en Duitsland wel degelijk effect te hebben gehad op de culturele integratie van migranten: moslims in Duitsland zijn significant minder behoudend dan moslims in Nederland. Gegeven de aanname dat de migranten in beide landen een overeenkomstig waardepatroon hadden toen zij zich in daar vestigden, kan dit twee dingen betekenen: Duitse moslims hebben zich aangepast en zijn hierdoor minder behoudend geworden, of Nederlandse moslims zijn behoudender geworden. Het eerste alternatief zou er op duiden dat het Nederlandse integratiemodel geen effect heeft gehad op de integratie van moslims wanneer het om behoudendheid gaat, terwijl het Duitse integratiemodel een positief effect hierop heeft gehad. Uit het tweede alternatief zou een ernstiger conclusie voortvloeien: waar het Duitse integratiemodel geen effect heeft gehad op de integratie van moslims wat betreft behoudendheid, zou het Nederlandse integratiemodel een negatief effect op integratie hebben gehad. Hoe is dit resultaat te rijmen met de conclusie dat waarden statisch zijn? Is deze conclusie dan toch niet zo definitief als het lijkt?

Laten we eens van het minder negatieve alternatief uitgaan dat Duitse moslims zich in hun behoudendheid hebben aangepast, en dat het Duitse integratiemodel hier dus een positief effect heeft gehad terwijl het Nederlandse model geen invloed heeft gehad op de culturele integratie van moslims. Wanneer we de gevonden resultaten er nu nog eens goed op na slaan, begint zich een duidelijker beeld van de situatie af te tekenen waarin alle resultaten een logische plaats krijgen.

In Duitsland heeft het integratiebeleid tot zeer recentelijk bestaan uit een restrictieve toegang tot het staatsburgerschap, en het ontmoedigen van (vooral islamitische) culturele praktijken. Men kon geen Duits staatsburger worden wanneer men geen “Duitser” in culturele zin was. Dit betekende dat men geen lid mocht zijn van een etnische organisatie en in wezen de eigen culturele identiteit moest opgeven. Het beleid was dus gericht op culturele aanpassing. Waarom heeft dit beleid dan geen effect gehad op de culturele aanpassing van niet-islamitische migranten? Waarschijnlijk omdat het beleid geen effect *hoefde* te hebben. Omdat de waarden van niet-islamitische migranten goed aansloten bij de waarden van de autochtone bevolking, was er geen aanpassing nodig. Deze overeenkomst in waarden kan misschien ook verklaren waarom Duitse autochtonen in verhouding vrij open staan voor migranten: niet alleen is in het beleid van Duitsland weinig nadruk gelegd op het cultureel anders-zijn van migranten, er is sowieso weinig sprake van een anders-zijn in dit opzicht! Voor moslims lag de situatie iets anders: zij waren behoudender dan autochtonen, en hechtten meer waarde aan maatschappelijk succes. Bij deze groep migranten had het restrictieve beleid

van Duitsland wel degelijk effect: zij pasten zich in beide waarden aan aan de waarden van de autochtonen.

In Nederland was de situatie heel anders. Daar sloten de waarden van niet-islamitische migranten veel minder goed aan op de waarden van de autochtone bevolking dan in Duitsland. Het verschil in waarden (en daarmee de botsing) tussen niet-islamitische migranten en autochtonen is dus vanaf het begin groter geweest in Nederland dan in Duitsland. Voor de islamitische migranten geldt hetzelfde: alhoewel ook in Duitsland verschil bestond in de waarden van moslims en autochtonen, was dit verschil in Nederland groter. In geval van culturele aanpassing moest er in Nederland dus sowieso een grotere afstand worden overbrugd tussen migranten en autochtonen dan in Duitsland. Er vond echter geen culturele integratie plaats, en daarmee bleef de culturele afstand bestaan. In Nederland heeft het integratiemodel in tegenstelling tot Duitsland geen effect gehad op de culturele integratie van migranten. Er zou daarom kunnen worden geconcludeerd dat het Nederlandse beleid heeft gefaald.

Alhoewel deze conclusie momenteel op grote schaal wordt getrokken, wordt hiermee niet een geheel eerlijke beeld van de werkelijkheid geschetst. Zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven, heeft Nederland tot begin jaren negentig een beleid gevoerd dat gericht was op de emancipatie van migranten. Hierbij was expliciet het doel om het behoud en de ontwikkeling van de culturele identiteit van migranten te ondersteunen en stimuleren. De achterliggende redenering was dat migranten uit een sterke etnische gemeenschap een groot zelfvertrouwen zouden ontwikkelen. Dit zou een goede basis zijn om op sociaal-economisch en politiek gebied te participeren. Uit onderzoek van Fennema en Tillie (1999) is inderdaad gebleken dat sterke etnische gemeenschappen een positieve invloed hebben op de politieke participatie van hun leden. Het beleid was dus helemaal niet gericht op culturele aanpassing en heeft dat dan ook niet bewerkstelligd. Het emancipatiebeleid heeft in zekere zin haar doelstellingen juist bereikt: migranten hebben hun eigen culturele waarden behouden.

Omdat er geen duidelijke verbetering in de sociaal-economische positie van migranten optrad, werd het beleid begin jaren negentig omgebogen. Inburgering werd minder vrijblijvend en er was minder steun voor het behoud van de eigen identiteit. Aangezien deze verandering van het beleid al ruim tien jaar geleden heeft plaatsgevonden, is het verbazingwekkend dat een effect op de culturele integratie van migranten is uitgebleven. Hoe kan dit worden verklaard?

Naar mijn mening zijn er twee redenen waarom dit nieuwe beleid weinig effect heeft gehad. In de eerste plaats is het strengere integratiebeleid voornamelijk gericht geweest op

nieuwkomers: er worden meer eisen gesteld aan naturalisatie, en inburgering heeft een meer verplichtend karakter gekregen. Dit betekent dat van nieuwkomers wordt verwacht dat zij zich actief inzetten om de Nederlandse taal te leren en zich de Nederlandse waarden en normen eigen te maken, liefst al in het land van herkomst. Terwijl het beleid ten aanzien van nieuwkomers steeds kan worden aangepast aan de op dat moment heersende politieke ambities, is het veel moeilijker verworven culturele rechten te veranderen. Zo is het recht om islamitische scholen op te richten gebaseerd op de Nederlandse organisatie van het onderwijs, waarbij bijzonder onderwijs geheel door de staat wordt gesubsidieerd. Om dit recht te veranderen, zou de grondwet moeten worden aangepast. Dit heeft uiteraard heel wat voeten in de aarde, waardoor dergelijke religieuze rechten een zeer statisch karakter hebben. Alhoewel in dit onderzoek geen onderscheid is gemaakt tussen nieuwkomers en migranten die al langere tijd in Nederland wonen of zelfs zijn geboren, kan er logischerwijs worden gesteld dat het strengere inburgeringsbeleid een stuk minder effect zal hebben op de waarden van eerdere generaties migranten dan op die van nieuwkomers.

Een tweede reden voor het uitblijven van effect van het integratiebeleid is het heersende klimaat ten opzichte van migranten in de Nederlandse samenleving. Zoals eerder is beschreven bestaat er onder de autochtone bevolking vrij veel weerstand tegen migranten: het cultureel anders-zijn van migranten wordt door Nederlandse autochtonen benadrukt, en er is niet veel persoonlijk contact met migranten. Een begrijpelijke reactie op deze negatieve houding is dat migranten zich gaan terugtrekken in de eigen groep. Het is immers zeer demotiverend wanneer je je best doet om je aan te passen aan een andere cultuur, maar toch niet wordt geaccepteerd. Juist voor allochtonen van de tweede en derde generatie die hier zijn geboren, is de weerstand pijnlijk voelbaar. Zij zijn opgegroeid met zowel de waarden van de ouders als met de Nederlandse waarden, en moeten hun eigen identiteit vormgeven. Door de negatieve houding van de autochtone bevolking worden de verschillen nog eens extra benadrukt, en zo worden zij in het defensief gedrongen. Het versterken van de eigen culturele identiteit, met bijvoorbeeld de expliciete keuze voor het dragen van een hoofddoek, is een logisch gevolg. De wisselwerking tussen de houding van de autochtone bevolking en de reactie van migranten doet zich in versterkte mate voor sinds de verkiezingszege van Pim Fortuyn. Politici laten zich in steeds hardere bewoordingen uit over onwillige migranten die niet genoeg hun best doen om te integreren, en in instellingen als scholen en arbeidsorganisaties bestaat verwarring over hoeveel ruimte aan migranten moet worden geboden om hun cultuur te beleven. Zo hebben veel openbare scholen in het hoger onderwijs een gebedsruimte, die vaak specifiek door moslims wordt gebruikt. Naar aanleiding van

Kamervragen opende minister Van der Hoeven van Onderwijs het vuur op deze ruimtes door te stellen dat gebedsruimtes voor specifieke groepen niet passend zijn bij het karakter van het openbaar onderwijs. Islamitische studenten reageerden verontwaardigd. Zij verdedigden het dragen van een hoofddoek en pleitten voor het openhouden van de gebedsruimtes.

Dit voorbeeld geeft goed weer wat er gebeurt wanneer verworven culturele rechten dreigen te worden afgenomen: culturele aanpassing wordt nagestreefd, maar er ontstaat conflict en een versterking van de eigen culturele identiteit. Terwijl de Nederlandse overheid jarenlang de ontwikkeling van etnische gemeenschappen heeft gesteund en gestimuleerd, is zij nu steeds meer geneigd bij deze gemeenschappen de schuld te leggen van de mislukte integratie. Dit is niet alleen oneerlijk, maar heeft ook een averechts effect. De overheid zou er beter aan doen het contact tussen deze gemeenschappen en de wijdere samenleving te stimuleren. In dit verband is het onderzoek naar het bindende (*bonding)* of overbruggende (*bridging*) karakter van etnische gemeenschappen relevant (Putnam, 2000; Demant, 2003). Wanneer een gemeenschap overwegend bindend is, is zij naar binnen gericht en versterkt zij exclusieve identiteiten en homogene groepen. Een overbruggende gemeenschap is juist naar buiten gericht en is gebaseerd op een divers samengesteld netwerk. Er zijn aanwijzingen dat overbruggende gemeenschappen kunnen bijdragen aan een gevoel van verbondenheid met de ontvangende maatschappij (Demant, 2003). Er zou daarom door de overheid moeten worden ingezet op deze overbruggende gemeenschappen, en bindende organisaties zouden moeten worden gestimuleerd meer naar buiten te treden. Daarnaast zou meer aandacht moeten worden geschonken aan de ontwikkeling van een “Nederlandse” islam. Er zou moeten worden gezocht naar een vorm van de islam die, binnen de grenzen van de Nederlandse waarden en het Nederlandse rechtskader, recht kan doen aan de religieuze beleving van moslims. Op die manier kunnen moslims hun eigen identiteit beleven binnen een Nederlands kader.

Contact tussen autochtonen en migranten bevordert niet alleen de integratie, maar kan ook de discussie rond de botsing van culturen naar een hoger niveau trekken. Het is nu al een cliché om te stellen dat er niet over, maar mét migranten moet worden gesproken, maar het is daarom niet minder waar. Daarbij zou de kwaliteit van de discussie kunnen worden verhoogd wanneer door alle partijen duidelijker wordt neergezet wat zij bedoelen wanneer zij spreken over Nederlandse waarden, en de botsing met waarden uit andere culturen. Uit de bespreking van het WRR-rapport over normen en waarden is duidelijk naar voren gekomen dat de discussie vaak een zeer ideologische lading heeft en nauwelijks wordt onderbouwd met empirische gegevens. Ieder heeft zo zijn eigen idee wat de Nederlandse grondwaarden zijn, en daarmee wordt het langs-elkaar-heen-praten in de hand gewerkt. De hier onderzochte waarde-

dimensies *Ondernemendheid versus Behoudendheid* en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin* bieden een kader waarin de discussie over botsende waarden op heldere wijze kan worden gevoerd.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Het onderzoek dat hier is gedaan naar de verschillen in waarden tussen autochtonen en migranten kent een aantal beperkingen. De onderzochte groep allochtonen in zowel Nederland als Duitsland bestond uit personen die afkomstig zijn uit een zeer groot aantal verschillende landen. Omdat het aantal personen per land erg klein was (vaak niet meer dan een à twee), kon er enkel worden gekeken naar verschillen in individuele waarden, en niet naar waarden op het niveau van culturen. Een groter nadeel van dit kleine aantal personen per land van herkomst was echter dat er geen vergelijking mogelijk was tussen groepen migranten uit verschillende landen. Er kon dus geen zinnige uitspraak worden gedaan over bijvoorbeeld het verschil in waarden tussen Turkse en Ghanese allochtonen. Wel kon de gehele groep allochtonen in hun waarden worden vergeleken met de groep autochtonen. Door alle allochtonen als één groep te beschouwen is het echter mogelijk dat verschillen in waarden van verschillende culturele groepen tegen elkaar “uitmiddelen”. Wanneer bijvoorbeeld Turkse allochtonen als groep heel laag scoren op behoudendheid terwijl Ghanese allochtonen als groep hier juist heel hoog op scoren, dan zal de score van Turkse en Ghanese allochtonen tezamen ergens in het midden uitkomen. De scores van de groep allochtonen op de onderzochte waarden kunnen zo dus minder extreem uitpakken dan zij in werkelijkheid zijn.

Het strekt daarom tot aanbeveling om in een volgend onderzoek grotere groepen migranten uit hetzelfde herkomstland te ondervragen, zodat een vergelijking tussen de groepen onderling mogelijk wordt. Daarnaast zou het onderzoek veel aan kracht winnen wanneer het zou worden uitgebreid met meerdere landen. Nu zijn de conclusies enkel op een vergelijking tussen Nederland en Duitsland gebaseerd. Wanneer hetzelfde onderzoek in meer landen wordt uitgevoerd, kan een beter inzicht worden verkregen in het effect dat het integratiemodel van een land kan hebben op de culturele integratie van migranten. Dat inzicht zou niet alleen tot effectiever beleid kunnen leiden, maar ook een eerste stap kunnen zijn op weg naar een oplossing voor bestaande botsingen tussen culturen; naar een vreedzaam samenleven van verschillende culturele groepen.

Literatuur

Berger, M. (2002). “City template Berlin”. Prepared for the Uppsala meeting of the network “Multicultural democracy in European cities”.

Böcker, A. & Tränhardt, D. (2003). “Is het Duitse integratiebeleid succesvoller, en zo ja, waarom? Reactie op Koopmans”. Migrantenstudies, 19e jaargang, no.1 p. 33-44.

Bovenkerk, F. (2004). “Wat is Turks aan moord Terra College?”. De Volkskrant, 27 januari.

Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.

Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Serie “multiculturele samenleving”, werkdocument 121, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag.

Demant, F. (2003). “Bindmiddel of brugfunctie? Verschillende vormen van sociaal kapitaal en de culturele politieke integratie van etnische minderheden”. In: Cillessen, E., Demant, F., Groot, M. & Smid, G. (2003). *Van katholieke missie tot kanariefokkerij. Een studie naar etnisch sociaal kapitaal in Berlijn*. Verslag van leeronderzoek “Sociaal kapitaal in multiculturele steden” van de studie Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

De Volkskrant (2004). “Kamer uit felle kritiek op rapport Blok”. 20 januari.

Duyvené de Wit, T. & Koopmans, R. (2001). “Die politisch-kulturelle Integration ethnischer Minderheiten in den Niederlanden und Deutschland”. Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen 14, p.26-41.

ESS 2003/2004. European Social Survey, version 2. www.europeansocialsurvey.org

Entzinger, H. (2000). “The dynamics of integration policies: A multidimensional model”. In: Koopmans, R. & Statham, P. (eds.) *Challenging immigration and ethnic relations politics. Comparative European perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Feather, N. T. (1995). “Values, valences, and choice: The influence of values on the perceived attractivenesss and choice of alternatives”. Journal of Personality and Social Psychology, vol. 68, no. 6, p. 1135-1151.

Fennema, M. & Tillie, J. (1999). “Political participation and political trust in Amsterdam: civic communities and ethnic networks”. Journal of Ethnic and Migration Studies, vol.25 no.4, p.703-726.

Hofstede, G. (1991). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.

Janssen, R. & Lazrak, A. (2002). “Het integratiefiasco ontleed”. De Tribune. Nieuwsblad van de SP, jaargang 38, no.9.

Joppke, C. (2000). “Mobilization of culture and the reform of citizenship law: Germany and the United States”. In: Koopmans, R. & Statham, P. (eds.) *Challenging immigration and ethnic relations politics. Comparative European perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Koopmans, R. (2002). “Zachte heelmeesters… Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert”. Migrantenstudies, 18e jaargang, no.2 p. 87-92.

Koopmans, R. (2003). “Het Nederlandse integratiebeleid in internationaal vergelijkend perspectief: etnische segregatie onder de multiculturele oppervlakte”. Te verschijnen in: Pellikaan, H. & Trappenburg, M. (red.). *Politiek in de multiculturele samenleving* (Jaarboek Beleid & Maatschappij 2003). Meppel: Boom.

Koopmans, R. & Berger, M. (2003). “Burgerschap, etnische netwerken en de politieke integratie van Turken in Amsterdam en Berlijn”. Paper voorbereid voor de workshop “Governance in a multicultural context” aan de Universiteit van Tilburg.

Koopmans, R. & Statham, P. (eds.) (2000). *Challenging immigration and ethnic relations politics. Comparative European perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. & Passy, F. “Configurations of citizenship in five European countries”. Nog te verschijnen in: *Contested citizenship. Political contention over migration and ethnic relations in Western Europe*.

Kribbe, H. & Van Middelaar, L. (2004). “Het gaat niet om de waarden van wildplassers, zwartrijders en uitkeringsfraudeurs, het gaat om normen”. NRC Handelsblad, 3 januari.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

Rijkschroeff, R., Duyvendak, J. W. & Pels, T. (2003). *Bronnenonderzoek Integratiebeleid*. Verwey-Jonker Instituut.

Scheepers, P. (1995). *Maatschappelijke vooroordelen in perspectief*. Oratie. Katholieke Universiteit Nijmegen. Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen.

Scheffer, P. (2000). “Het multiculturele drama”. NRC Handelsblad, 29 januari.

Schwartz (1994). “Are there universal aspects in the structure and content of human values?” Journal of Social Issues, vol. 50, no. 4, p.19-45.

Schwartz (1995). “Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the individualism-collectivism cultural dimension”. World Psychology, vol. 1, no. 2, p. 91-122.

Schwartz (1996). “Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems”. In: Seligman, C., Olson, J. & Zanna, M. (eds.). *The psychology of values: The Ontario symposium volume 8*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Schwartz (1997). “Values and culture”. In: Munro, D., Schumaker, J. F. & Carr, S. (eds.). *Motivation and culture*. New York: Routledge.

Soysal, Y.N. (1994). *Limits of citizenship. Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.

Struijs, A. (1998). *Minderhedenbeleid en moraal. Erkenning van culturele identiteit in het perspectief van de liberale moraal*. Van Gorcum.

Tränhardt, D. (2002). “Inclusie of exclusie: Discoursen over migratie in Duitsland”. Migrantenstudies, 18e jaargang, nummer 4.

Trouw (2003). “Het was goedbedoelde Apartheid”. 26 september 2003.

Vermeulen, H. & Penninx, R. (eds.) (2000). *Immigrant integration. The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis Publishers.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage 1. Analyse van weerstand van autochtonen tegen migranten

Om de houding van autochtonen ten opzichte van immigranten te meten, werd gebruik gemaakt van de European Social Survey. In deze vragenlijst worden een aantal vragen gesteld over de attitudes en percepties over immigratie en immigranten.Er werd gebruik gemaakt van een Principale Componenten Analyse om eventuele factoren te vinden. Deze analyse werd voor Nederland en Duitsland apart gedaan. De vier factoren die in beide landen overeenkwamen, zijn hier gebruikt. Voor elk van deze factoren worden de vragen weergegeven waaruit de factoren bestaan.

Factor 1. Algemene impact van immigratie:

1. Using this card, would you say that people who come to live here generally take jobs away from workers in [country], or generally help to create new jobs?

Take jobs away										**Create new jobs**
00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

2. Most people who come to live here work and pay taxes. They also use health and welfare services. On balance, do you think people who come here take out more than they put in or put in more than they take out?
Please use this card.

Generally take out more										**Generally put in more**
00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

3. Would you say it is generally bad or good for [country]'s economy that people come to live here from other countries? Please use this card.

Bad for the economy										**Good for the economy**
00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

4. Is [country] made a worse or a better place to live by people coming to live here from other countries? Please use this card.

Worse place to live											**Better place to live**
	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

5. Are [country]'s crime problems made worse or better by people coming to live here from other countries? Please use this card.

Crime problems made worse											**Crime problems made better**
	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

6. Using this card, please tell me how much you agree or disagree with each of these statements. (1= agree strongly, 5= disagree strongly)

If a country wants to reduce tensions it should stop immigration	1	2	3	4	5

Factor 2. Economische voorwaarden:

Please tell me how important you think each of these things should be in deciding whether someone born, brought up and living outside [country] should be able to come and live here. Please use this card. Firstly, how important should it be for them to ….
(1= extremely unimportant, 10= extremely important)

1. …have good educational qualifications?
2. …have close family living here?
3. …be able to speak [country's official language(s)]?
4. …have work skills that [country] needs?

Factor 3. Kenmerken van immigranten:

Please tell me how important you think each of these things should be in deciding whether someone born, brought up and living outside [country] should be able to come and live here. Please use this card. Firstly, how important should it be for them to ….
(1= extremely unimportant, 10= extremely important)

1. …come from a Christian background?
2. …be white?
3. …be wealthy?

Factor 4. Toelating van groepen immigranten:

1. Now, using this card, to what extent do you think [country] should allow people of the same race or ethnic group as most [country] people to come and live here?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

2. How about people of a different race or ethnic group from most [country] people?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

3. Now, still using this card, to what extent do you think [country] should allow people from the richer countries in Europe to come and live here?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

4. And how about people from the poorer countries in Europe?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

5. To what extent do you think [country] should allow people from the richer countries outside Europe to come and live here?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

6. How about people from the poorer countries outside Europe?

Allow many to come and live here	1
Allow some	2
Allow a few	3
Allow none	4
(Don't know	8)

Persoonlijk contact tussen autochtonen en migranten

Om het personlijk contact tussen autochtonen en migranten te meten, werd gebruik gemaakt van de volgende vragen van de European Social Survey:

Now thinking again of people who have come to live in [country] from another country who are of the same race or ethnic group as most [country] people, how much would you mind or not mind if someone like this….

	Not mind at all										*Mind a lot*
was appointed as your boss?	0	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10
…married a close relative of yours?	0	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

And now thinking of people who have come to live in [country] from another country who are of a different race or ethnic group from most [country] people. How much would you mind or not mind if someone like this….

	Not mind at all										*Mind a lot*
… was appointed as your boss? .	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10
…married a close relative of yours?	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10

Suppose you were choosing where to live. Which of the three types of area on this card would you ideally wish to live in?

An area where almost nobody was of a different race or ethnic group from most [country] people	1
Some people were of a different race or ethnic group from most [country] people	2
Many people were of a different race or ethnic group	3
It would make no difference	4
(Don't know)	8

And now using this card, how would you describe the area where you currently live?

An area where almost nobody is of a different race or ethnic group from most [country] people	1
Some people are of a different race or ethnic group from most [country] people	2
Many people are of a different race or ethnic group	3
(Don't know)	8

Bijlage 2. Analyse van waarden van Schwartz

Om te onderzoeken of er verschillen in waarden bestaan tussen autochtonen en allochtonen in Nederland en Duitsland, is gebruik gemaakt van de *Basic HumanValues Scale* van Schwartz. Deze vragenlijst vormt een onderdeel van de European Social Survey, en bestaat uit 21 vragen. Uit een Principale Componenten Analyse bleek dat de vragen vier factoren vormen, die overeenkomen met de vier polen van de twee dimensies *Ondernemendheid versus Behoudendheid* en *Maatschappelijk succes versus Gemeenschapszin*. Hier worden de vragen per factor weergegeven.

Here we briefly describe some people. Please read each description tick the box on each line that shows how much each person is or is not like you.

Ondernemendheid:

1. He likes surprises and is always looking for new things to do. He thinks it is important to do lots of different things in life.
2. Having a good time is important to him. He likes to “spoil” himself.
3. He looks for adventures and likes to take risks. He wants to have an exciting life.
4. He seeks every chance he can to have fun. It is important to him to do things that give him pleasure.

Behoudendheid:

1. It is important to him to live in secure surroundings. He avoids anything that might endanger his safety.
2. He believes that people should do what they're told. He thinks people should follow rules at all times, even when no-one is watching.
3. It is important to him to be humble and modest. He tries not to draw attention to himself.
4. It is important to him that the government ensures his safety against all threats. He wants the state to be strong so it can defend its citizens.
5. It is important to him always to behave properly. He wants to avoid doing anything people would say is wrong.
6. Tradition is important to him. He tries to follow the customs handed down by his religion or his family.

Maatschappelijk succes:

1. It is important to him to be rich. He wants to have a lot of money and expensive things.
2. It's important to him to show his abilities. He wants people to admire what he does.
3. Being very successful is important to him. He hopes people will recognise his achievements.
4. It is important to him to get respect from others. He wants people to do what he says.

Gemeenschapszin:

1. He thinks it is important that every person in the world should be treated equally. He believes everyone should have equal opportunities in life.
2. It is important to him to listen to people who are different from him. Even when he disagrees with them, he still wants to understand them.
3. It's very important to him to help the people around him. He wants to care for their well-being.
4. It is important to him to be loyal to his friends. He wants to devote himself to people close to him.
5. He strongly believes that people should care for nature. Looking after the environment is important to him.

De vragen die onder een factor vallen, zijn bij elkaar opgeteld. Met het oog op een heldere weergave is de gemiddelde score op een factor gedeeld door het aantal vragen waaruit de desbetreffende factor bestaat. Bijvoorbeeld: een factor die uit vier vragen bestaat heeft een gemiddelde score van 16. De gemiddelde score die is weergegeven is 16:4=4.
Om te onderzoeken of de verschillende groepen respondenten overeenkwamen of juist verschilden in hun waarden, werden de scores op de vier factoren geanalyseerd met een Mann Whitney U test. Met deze test wordt de nul-hypothese getoeststt dat twee steekproeven afkomstig zijn uit identieke populaties, dus dat de verdelingen gelijk zijn. De cases van beide steekproeven worden gecombineerd en daarna gerangordend. Vervolgens worden de rangscores voor iedere afzonderlijke steekproef opgeteld. Als de steekproeven afkomstig zijn uit dezelfde populatie zullen de beide gesommeerde rangscores (ongeveer) even groot zijn.
Hier zal nader worden ingegaan op de resultaten van de vergelijking tussen autochtonen en niet-islamitische allochtonen op de waarde *Ondernemendheid*, en op de resultaten van de vergelijking tussen autochtonen en islamitische allochtonen op de waarde *Maatschappelijk succes*. Deze twee vergelijkingen hadden enigszins ambigue uitkomsten, die beter onder de loep moeten worden genomen.

Hier worden nu eerst de verdelingen van autochtonen en niet-islamitische allochtonen in Nederland en Duitsland voor *Ondernemendheid* weergegeven in percentielen.

Percentielen	**Auto D**	**Auto NL**	**Allo D**	**Allo NL**
10%	8	8	7	8
20%	10	10	9	10
30%	11	11	10,42	11
40%	12	12	12	11
50%	13	12	13	12
60%	14	13	14	13
70%	16	14	15	14
80%	17	15	16	15
90%	19	17	18,01	17

N.B. Naarmate de score lager is, wordt de waarde meer aangehangen

In Nederland scoren meer autochtonen laag op *Ondernemendheid* (en hangen zij deze waarde daarmee meer aan) dan autochtonen in Duitsland. Immers, in Nederland scoort 50% van de autochtonen 12 of lager, terwijl in Duitsland 50% van de autochtonen 13 of lager scoort. Ook scoort 90% van de Nederlandse autochtonen 17 of lager, terwijl dit in Duitsland 19 of lager is. De beide groepen niet-islamitische allochtonen scoren ten opzichte van de autochtone groep in eigen land laag op *Ondernemendheid* (en hangen deze waarde dus meer aan). In Duitsland is het verschil tussen autochtonen en allochtonen echter iets groter dan in Nederland het geval is. Het ziet er dus naar uit dat allochtonen in Nederland iets beter aansluiten op de ondernemendheid van de autochtonen dan in

Duitsland. De verschillen zijn echter te klein om significant te zijn, dus de resultaten moeten met voorzichtigheid worden behandeld.

Nu de resultaten van de vergelijking tussen autochtonen en islamitische allochtonen op de waarde *Maatschappelijk succes*. De verdelingen van de groepen moslims en autochtonen worden in kwartielen gegeven, omdat daarmee de verschillen duidelijk genoeg tot uiting komen.

Kwartielen	**Auto D**	**Auto NL**	**Moslims D**	**Moslims NL**
25%	12	12	9,48	9
50%	14	14	13,28	11,74
75%	17	17	16	14,87

N.B. Naarmate de score lager is, wordt de waarde meer aangehangen

Bij een vergelijking van de vier verdelingen op de waarde *Maatschappelijk succes* blijkt dat autochtonen in Nederland en Duitsland onderling meer op elkaar lijken dan moslims onderling. Zowel in Nederland als Duitsland scoren moslims lager op de waarde (en hechten er daarmee meer aan) dan autochtonen. Moslims in Nederland scoren echter nog weer iets lager dan moslims in Duitsland. Het verschil tussen moslims en autochtonen in Nederland is significant, en in Duitsland is er een trend dat moslims meer hechten aan maatschappelijk succes dan autochtonen. Er kan daarom worden geconcludeerd dat moslims in Duitsland zich iets hebben aangepast aan de mate waarin door autochtonen waarde wordt gehecht aan maatschappelijk succes, terwijl de moslims in Nederland zich niet hebben aangepast.